T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

Cilt/Vol.: 88 - Sayı/Issue: 313
Aralık/December 2024

https://belleten.gov.tr

Başvuru/Submitted: 09.02.2024
Kabul/Accepted: 10.06.2024

DOI: 10.37879/belleten.2024.845

Araştırma Makalesi/Research Article

Borçlanma Stratejileri ve Sarraf Kredileri Bağlamında Osmanlı Vakıflarında Kriz Yönetimi (1750-1840)

Crisis Management in Ottoman Waqfs in the Context of Borrowing Strategies and Sarraf Loans (1750-1840)

Ramazan Pantık*

Öz

Osmanlı vakıfları çok geniş bir yelpazede kendisinin şekillendirdiği ve kontrol ettiği iktisadi bir faaliyet alanı yaratmıştır. Osmanlı vakıflarını idari ve mali yönden tetkik etmek için iktisadi ve idari değerlendirmelere daha elverişli, farklı bir tasnife ihtiyaç olduğu aşikârdır. Nitekim selatin, paşa ve ümera vakıfları olarak anılan ve devletin çeşitli büroları tarafından sıkı bir denetimde faaliyetlerini yürütün merkezi vakıflar, devasa bütçeleri idare etmişlerdir. Her biri müstakil ekonomik üniteler şeklinde organize olan bu vakıflar, kuruldukları bölgelerdeki sosyal, beledi, kültürel, dinî ve kentsel yaşamın ihtiyaç duyduğu çok katmanlı ve önemli hizmetleri yerine getirmişlerdir.

Gerek bütünüyle saray kadrolarından atanan görevlilerce yönetilen veya denetlenen gerek vakıf kurucusunun kendi soyundan gelen ardıllar tarafından yönetilen merkezi büyük vakıflar, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar belirli bir bütçe seviyesini

* Dr., Türkiye Cumhuriyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü - PhD., Republic of Türkiye Directorate General of Foundations, Ankara/TÜRKİYE, r.pantik@vgm.gov.tr
https://orcid.org/0000-0003-4543-5617

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Citation/Atıf: Pantık, Ramazan, "Borçlanma Stratejileri ve Sarraf Kredileri Bağlamında Osmanlı Vakıflarında Kriz Yönetimi (1750-1840)", *Belleten*, C 88/S. 313, 2024, s. 845-898.

koruyabilmişlerdir. Ancak bu yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren vakıflarda devasa bütçe açıkları görülmeye başlamıştır. İltizam, malikâne, esham ve kaime gibi uygulamaların erken modern çağdan 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı merkez hazinesi için savaş ekonomisinin finansmanında iç borçlanma ve kredi işlevi gördüğü bilinmektedir. Bununla birlikte Osmanlı tarihinin en yaygın ve en uzun ömürlü kurumları olan vakıfların kurumsal kriz yönetme pratikleri ile mali buhran dönemlerinde geliştirdikleri stratejilere dair bilgilerimiz henüz çok sınırlıdır. Bu tespitlerden hareketle çalışma, Osmanlı vakıf sisteminin bütçe açıkları karşısında geliştirdiği kriz yönetme pratiklerinden özellikle borçlanma stratejilerini ve sarraflarla kurulan kredi ağlarını ele alır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı vakıfları, kriz yönetimi, kredi, sarraf, faiz.

Abstract

The Ottoman foundations created a wide range of economic activities that they shaped and controlled. It is obvious that there is a need for a different classification which is more suitable for economic and administrative evaluations to study the Ottoman foundations in administrative and financial terms. The central foundations, the so called sultanic, pasha and umera waqfs, which carried out their activities under strict control of various state agencies, managed huge budgets. These foundations, each organized as separate economic entities, have provided multi-layered and important services necessary to the social, municipal, cultural, religious, and civic life of the regions in which they were established.

Large central foundations, either entirely governed or supervised by officials appointed from the palace staff and managed by the founder's descendants, were able to maintain a certain level of budget until the second half of the 18th century. However, especially since the second half of this century, these waqfs have experienced large budget deficits. It is known that practices such as *iltizam*, *malikâne*, *esham* and *kaime* served the Ottoman central treasury as domestic borrowing and lending to finance the war economy from the early modern period to the mid-19th century. However, our knowledge of the institutional crisis management practices of foundations which are the most widespread and longest-standing institutions in Ottoman history, and the strategies they developed during financial crises is still very limited. Based on these findings, the study examines the crisis management practices developed by the Ottoman foundation system in the face of budget deficits, particularly the borrowing strategies and the credit networks established with sarrafs.

Keywords: Ottoman waqfs, crisis management, loan, sarraf, interest rates.

Giriş

Savaş harcamalarının finansmanı konusu erken modern dönemden itibaren Osmanlı Devleti ve çağdaşı devletler için büyük sorun olmuştur. Üretim araçlarının ve vergi kaynaklarının sınırlı ortamında savaş zamanlarındaki olağanüstü ve acil nitelikli geçici askerî harcamalar dev bütçe açıklarına yol açmıştır.[1] 17. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar devam eden süreçte II. Viyana bozgunu sonrası Kutsal İttifak'la yürütülen uzun ve yıpratıcı savaş dönemi ile 18. yüzyılın ikinci yarısında ve sonlarında Rusya ve Avusturya ile yapılan savaşlar, Osmanlı maliyesinin en büyük bütçe açıklarıyla yüzleştiği dönem olarak dikkat çeker.[2] Diğer yandan aynı dönemde İngiltere ve Fransa'nın askerî harcamalarındaki geçici artışlar da bu ülkelerde 1690'ların sonundan 1918'e kadar ortaya çıkan bütçe açıklarının büyük kısmını oluşturmuştur. 18. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) ve Amerikan Bağımsızlık Savaşları (1776-1785) ile Fransız Savaşları'nın ilk yarısında (1793-1802) İngiliz ve Fransız hükümet borçlanmaları büyük oranda artış göstermiştir.[3] Uzayan savaşlarla devasa boyutlara ulaşan bilhassa askerî sahada yoğunlaşan kamu harcamaları karşısında devletler mali yapıda daha radikal çözüm arayışlarına gitmek zorunda kalmıştır.

1 Savaş teknolojisindeki gelişmelerin klasik Osmanlı savaş düzeni ve maliyesi üzerindeki buhranları ve açmazları için bk. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 27-34.

2 17. yüzyılın sonlarındaki uzun savaş döneminde Osmanlı hazinesi art arda bütçe açıkları vermişti. Merkezi hazine 1687-88 mali yılında 200.646.285, 1690-91 yılında yaklaşık 247 milyon, 1691-92'de 110 milyon, 1692-93'te 262 milyon, 1694-95'te 167 milyon, 1698-99 yılında 122 milyon akçe açıkla kapanmıştı. Bütçe dengesi Karlofça Antlaşması'ndan (1699) itibaren pozitif değerde seyretmeye başlamıştı. Küçük Kaynarca Antlaşması'yla sonuçlanan Osmanlı-Rus Savaşı (1768-1774) ile 1787-1792 arasında Rusya ve Avusturya ile yürütülen iki cepheli savaşlar, harcama dengesini yeniden bozacak, bütçe açıkları 600 milyon akçeyi geçerek cari gelirin yarısına ulaşacaktı. Ahmet Tabakoğlu, "XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 41/S. 1-4, 1985, s. 398; Halil Sahillioğlu, "Sıvış Yılı Buhranları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 27/S. 1-2, 1969, s. 97; Erol Özvar, "Osmanlı Devleti'nin Bütçe Harcamaları (1509-1788)", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler-1*, haz., Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006, s. 219-220 (Tablo 52). Virginia Aksan, *Ottoman Wars, 1700-1870: An Empire Besieged*, Routledge, New York, s. 129-160.

3 Robert J. Barro, "Government Spending, Interest Rates, Prices and Budget Deficits in the United Kingdom, 1701-1918" *Journal of Monetary Economics*, 20/2, 1987, s. 227, 246; Elizabeth Boody Schumpeter, "English Prices and Public Finance, 1660-1822", *The Review of Economics and Statistics*, 20/1, 1938, s. 26-27; Michael D. Bordo-Eugene N. White, "A Tale of Two Currencies: British and French Finance During the Napoleonic Wars", *The Jurnal of Economic History*, 51/2, 1991, s. 303-304; François R. Velde-David R. Weir, "The Finacial Market and Government Debt Policy in France, 1746-1793", *The Journal of Economic History*, 52/1, 1992, s. 1-39

Avrupa'da 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde devletler şirketlerin, bankaların ve bankerlerin olağan müşterileri arasına girmişlerdi.[4] Kimi zaman bu mali sorunların daha karmaşık hale gelmesine neden olsalar da hükümetlerin bu dönemdeki mali sorunları, genellikle hükümete borç para vermek amacıyla kurulan büyük şirketlerin ve bankaların mali operasyonlarıyla yakından bağlantılıydı. Örneğin İngiltere Bankası bu amaçla 1694'te hükümete 1.200.000 sterlin kredi sağlamak amacıyla kuruldu. New East India Company, Hindistan ve Doğu Hint Adaları ticaret tekelini elinde bulundurmak karşılığında da olsa hükümete 1698'de 2 milyon sterlin, South Sea Company ise 1711'de 10 milyon sterlin kredi sağladı.[5] Diğer taraftan Osmanlı Devleti, kamusal dış borçlanmalara ve banka kredilerine Avrupa'ya kıyasla oldukça geç bir dönemde ancak 19. yüzyılın ortalarında başvurdu.

Osmanlı Devleti 17. yüzyılın sonlarına kadar cari geliri artırmaya yönelik acil nakit ihtiyaçları karşısında kendi rezerv kaynaklarından birini, esasen bir vergi toplama yöntemi olan iltizam sistemini kullandı. Bu döneme kadar küçük değişikliklerle varlığını sürdüren iltizam sistemine, mali güçlüklerin arttığı dönemde hazine borçlarını erteleme ve harcamaları kısma gibi klasik tedbirler yanında padişahlara ait iç hazineden alınan paralar ile yüksek rütbeli devlet ricalinden alınan borçlar eşlik etti.[6] Böylece kronikleşen bütçe açıkları karşısında iltizam sektörünün bir iç borçlanma ve kredi mercii olarak ağırlığı daha da arttı. II. Viyana bozgununu takip eden uzun ve yıpratıcı savaş koşullarının yarattığı kronik bütçe açıkları daha radikal çözüm arayışlarını beraberinde getirdi. 1695 yılında malikâne düzenine geçilmesiyle hazine, iltizam sisteminin bazı kısıtlamalarından kurutularak uzun vadeli borçlanmayla kredi temini sağladı. Malikâne sisteminin getirdiği en önemli yenilik, hazinenin belirli vergi kaynaklarını teminat göstererek daha uzun vadeli ve daha yüksek meblağlarla borçlanabilmesini mümkün kılmasıydı.[7] Bu sayede merkezi hazine, yüzyılın sonlarındaki savaşların getirdiği ağır

4 Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire,* Cambridge University Press, Cambridge 2000, s. 84; Şevket Pamuk, "Osmanlı Devleti'nin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler-1*, haz., Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006, s. 27.

5 Schumpeter, "English Prices and Public Finance", s. 30.

6 Mehmet Genç, "Esham: İç Borçlanma", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 186; Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 516-519; Cezar, *age.*, s. 135-136; Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Devleti'nin İç Hazinesi", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler-1*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay, İstanbul 2006, s. 52; Pamuk, "İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi", s. 28.

7 Şevket Pamuk, "The Evolution of Financial Institutions in the Ottoman Empire, 1600-1914", *Financial History Review*, 11/1, 2004, s. 16-17; Genç, "Esham: İç Borçlanma", s. 186.

finansman yükünü hafifletmek adına, sonraki yıllara ait vergi gelirlerini önden ve peşin olarak tahsil etmek suretiyle acil ve yüksek miktarda fon akışı sağladı. Malikâne uygulaması beraberinde getirdiği bazı sakıncalara rağmen 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar tedavülde kaldı.

18. yüzyıl, 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşasına kadar Osmanlı Devleti için göreli bir barış, istikrar ve iktisadi büyüme dönemi olarak görülür.[8] Dönem boyunca yayınlanan bütçelerde genel eğilim dengeli bütçeler lehinedir; özellikle 1740'lardan 1768'e kadar süren uzun barış döneminde bu eğilim daha belirgindir.[9] Devlet, mali açıdan güçlü hissettiği barış ve istikrar yıllarında malikâne sahiplerinin kar marjlarını indirmiş, yeni mukataa arzlarını azaltmıştır. Ancak bu tedbirlere rağmen, malikâne sistemi vergi kaynaklarının tahribini durduramamıştır. Devlet malikâne kontratlarını iyi takip edemediğinden büyük mukataa birimlerinden mahlul olarak geri dönüşler sağlanamadığı gibi malikâne satışlarından elde edilen değişmez gelir kalemlerine dönüşen mallar, hazine için yetersiz kaynaklara ve sonuçta reel vergi gelirlerinin azalmasına neden olmuştur.[10] Bu arada Osmanlı klasik iktisat düzeninin handikaplarını, askerî ve mali kırılganlığını dramatik bir şekilde gün yüzüne çıkaran 1768-1774 savaşı ve arkasından imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile devlet, 1775'te esham adı verilen bir uygulamayla daha geniş bir kesimi sisteme dahil edilerek yeniden daha kapsamlı iç borçlanmaya gitmek zorunda kaldı.[11]

Esham uygulaması esasen malikâne sisteminin bir devamı niteliğinde olup onun bazı sınırlamalarını aşmak; ayrıca savaşın finansmanını ve Rusya'ya ödenmek zorunda kalınan dönemin Osmanlı bütçesinin yarısına tekabül eden yedi buçuk milyon kuruşluk tazminatı karşılamak amacıyla uygulamaya konuldu. Esham, malikâne sisteminin dar ve kısıtlı tekelci yapısını aşarak her kesimden yatırımcıyı kendisine çekebildiği için kısa sürede yaygınlık kazandı. Bir nevi iç borçlanma tahvili olan esham, Avrupa'da 17. yüzyılın son yıllarında başvurulan ve oldukça popüler bir borçlanma aracı olan *tontines ve rentes viagères*'in yerli versiyonuydu.[12]

8 Aksan, *age*., s. 130

9 Pamuk, *age.*, s. 161; Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 209-210.

10 Cezar, *age.*, s. 104, 140-42; Pamuk, "İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi", s. 30-31; Kıvanç Karaman-Şevket Pamuk, "Ottoman State Finances in European Perspective, 1500-1914", *The Journal of Economic History*, 70/3, 2010, s. 603.

11 Mehmet Genç, "Esham", *DİA*, C 11, İstanbul 1995, s. 376-380; Genç, "Esham", s. 186-195; Cezar, *age.*, s. 79-88.

12 *Tontines* ve *rentes viagères* Avrupalı hükümetlerin Kutsal İttifak Savaşlarıyla birlikte hükümetlerin

Devletin çıkardığı tahvile her birey bir miktar peşin para öder; bunun karşılığında ölene kadar periyodik olarak bir geri ödeme alırdı.

Bilindiği üzere malikâne uygulaması esasen bir vergi toplama sistemiydi. Malikâne mültezimlerinin çoğu asker, bürokrat ve ilmiye sınıfı mensubuydu. Sayıları bin civarında olan bu mültezimlerin önemli bir bölümü İstanbul'da ikamet ederdi. Görevleri ve yaşadıkları yer dolayısıyla merkezi otoriteyle yakın bağlantı içindeydiler. Dolayısıyla sistem, toplumun çok sınırlı bir kesimine inhisar eden belirli bir grup tarafından idare olunuyordu.[13] Malikâne uygulamasının tersine, tahvil senetlerinin küçük hisseler hâlinde arz edilmesi ve her kesimden yatırımcının sisteme erişebilir olması eshama başvuruları hızla arttırmıştır. Böylece esham, malikâne uygulamasının doksan yılda eriştiği nakit kapasitesine 10 yılda sağladığı 11.500.000 kuruşluk muaccele geliriyle erişerek büyük bir genişleme hızı yakaladı.[14] Ancak maliye bürokratlarının yaptığı çalışmalarda sistemin kısa sürede devlet aleyhine işlemeye başladığı anlaşıldı. Esham sisteminin yürürlükte olduğu ilk 14 yıllık süre sonunda devletin uygulamadan 7 milyon kuruş zarar ettiği ortaya çıktı; ardından 1786'da yeni esham ihraçları yasaklandı.[15] Mali koşulların düzeldiği dönemlerde yasaklanan; ancak borç bulmaya çalışılan dönemlerde tekrar uygulamaya konulan esham, "kaime" adlı kâğıt paraların tedavül, iç borçlanma ve finansman aracı olarak tedavüle sokulacağı Tanzimat'a kadar, bir iç borçlanma aracı olarak varlığını sürdürmüştür.

---

askerî harcamalarını finanse etmek amacıyla kişiye ömür boyu sabit bir getiri sağlayan nakit kaynak yaratma planı olarak ortaya çıkmış, 18. yüzyılda yaygınlaşmıştır. Fransızlar ilk olarak 1689'da İngiliz hükümeti ise 1693'te tontin ile borçlandı. Tontinlerle birlikte ortaya çıkan ve ilk kez Fransa tarafından kullanılan *rentes viagères,* İngilizcede life annuities olarak geçer. Bu kavram pratikte kişiye devlet tahvillerine yatırdığı peşin para (muaccele) karşılığında, kaydı hayat yıllık getiri sağlayan iç borçlanma kredi sistemidir. Özellikle Fransa'da 1750'den sonra yeni kredilerin ana kaynağı ve 1789'a kadar kamu borcunun en büyük bileşeni olmuştur. David R. Weir, "Tontines, Public Finance and Revolution in France and England, 1688-1789", *The Journal of Economic History*, 49/1, 1989, s. 95-124; François R. Velde-David R. Weir, "The Financial Market and Government Debt Policy in France, 1746-1793", *The Journal of Economic History*, 52/1, 1992, s. 28-36; Moshe A. Milevsky, *King Williams's Tontine: Why the Retirement Annuity of the Future Should Resemble Its Past*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, s. 20-37; 140-142; Nadir Özbek, "Tax Farming in the Nineteenth-Century Ottoman Empire: Institutional Backwardness or the Emergence of Modern Public Finance?", *Journal of Interdisciplinary History*, XLIX/2, 2018, s. 224.

13 Mehmet Genç, "A Study of Feasibility of Using Eighteenth-Century Ottoman Financial Records as an Indicator of Economic Activity", *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, New York 1987, s. 349, 356

14 Genç, "Esham: İç Borçlanma", s. 188.

15 Cezar, *age.*, s. 171; Genç, "Esham", s. 378.

1770-1840 yılları arası, Osmanlı Devleti'nin ekonomik, sosyal ve idari manada en çalkantılı dönemidir. Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında girişilen iki savaş, kırılgan yapıdaki Osmanlı ekonomisinin tüm dengelerini değiştirmiş; iç borçlanma gereçleri ve mali kaynaklar sonuna kadar kullanılmış ve dış borçlanma arayışları ilk kez gündeme gelmiştir. Öyle ki III. Selim tahta çıktığında askerlerin cülus bahşişini ödeyememiş, hazinenin ve maliyenin içler acısı durumu karşısında Sultan, kuru ekmeğe bile razı olduğunu ifade etmek zorunda kalmıştı. 1787-1792 yılları arasında Rusya ve Avusturya ile yürütülen savaşların finansmanı için öncelikle Fransa, İspanya, Hollanda ve Fas'la görüşmeler yapılarak dış borç arayışına girişildi.[16] Sonuçsuz kalan bu girişimlerden sonra tekrar iç kaynaklara yönelen devlet, savaş ekonomisinin yarattığı mali krizi tağşiş, zenginlerden borç alma, müsadere gibi klasik yöntemler yanında Haremeyn vakıf mukataalarını da bir finansman aracı olarak kullanmak suretiyle aşmaya çalıştı.[17]

İç borçlanma ve mali tedbir aracı olarak düşünülen kaime ihraçları 1840-1862, 1876-1878 ve 1915-1922 yıllarını kapsayan üç farklı döneme yayılarak Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kâğıt parasını bastığı 5 Aralık 1927'ye kadar piyasada varlığını sürdürmüştür. İlk uygulama, Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurulan ordunun ve Tanzimat reformlarının getirdiği mali yük sebebiyle oluşan hazine açıklarının finansmanında kullanıldı. Başta %12,5 faizle ihraç edilen kaimelerin faiz getirisi zamanla %6'ya kadar düşürüldü. İkinci kaime uygulaması Balkanlar'daki karışıklıklar ve 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı -Rus Savaşı (1877-1878) sırasında; üçüncüsü ise I. Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkan finansman ihtiyacını karşılamak amacıyla devreye alındı.[18]

Sonuç itibariyle savaşlar ve askerî harcamaların yol açtığı bütçe açıkları karşısında Osmanlı maliyesi iltizam, malikâne, esham, tağşiş, kaime ve iç borçlanma senet ihracı, sarraf kredileri gibi uygulamaları birer finansman aracı olarak kullanmıştır. Devleti dış borca başvurmadan finanse eden bu sistemler, modern bankacılık kurumlarının oluşumuna kadar işlevini gerçekleştirmiştir.

Günümüzde finansal fonların tahsisi ve dağıtımında akla ilk gelen yerleşik kurumlar, modern bankalardır. Diğer yandan bankaların ticaret ve ekonomiyi canlandırmaya

16 Cezar, *age.*, s. 89-91, 137-38.

17 Cezar, *age.*, s. 100-102, 110; 135-136.

18 Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996; Akyıldız, "Kâime", *DİA*, C 24, İstanbul 2001, s. 212-215; Pamuk, "The Evolution of Financial Institutions", s. 25-27.

yönelik kurumsal yetkinliğe ulaşması ve gelişmesi, insanlık tarihi açısından bakıldığında sanılanın aksine oldukça yenidir. Nitekim ilk örnekleri erken modern çağda Avrupa'da ortaya çıkan bankalar, uzunca bir süre ulusların formel veya informel nitelikteki bankacılık dışı yerel oluşumlarıyla rekabet zorunda kalmış; İslam dünyasına ise Mısır'da ve Osmanlı coğrafyasında yürütülen bir dizi modernleşme kampanyasının kilit bir unsuru olarak ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında girebilmiştir.[19]

Klasik İslam hukuku, faiz ve faiz olarak değerlendirilebilecek fazlalık içeren her türlü borçlanmayı, büyüklüğüne ve kullanım amacına bakmaksızın yasaklar.[20] İslam'da faizin yasaklanması ve modern bankacılık kurumlarının toplumla görece geç bir tarihte buluşması, pek çok gözlemciyi, Osmanlı toplumunda finans kurumlarının ve kredi araçlarının var olmadığı sonucuna itmiştir. Bununla birlikte ne faiz ve tefeciliğe karşı olan İslami yasaklar ne de resmi banka kuruluşlarının olmayışı, Osmanlı toplumunda sermaye birikimini, faizi, kredi kullanımını ve para piyasasının genişlemesini tümüyle engellemiştir.[21] Nitekim Osmanlı uleması, 16. yüzyılın ortalarında para vakıfları üzerinden yürüttükleri verimli ve etkili bir tartışmadan sonra %15'i geçmeyen fazlalıkları *istirbah*, *istiğlal*, *murahaba* gibi kavramlarla reel ekonomik kazanç kapsamında değerlendirerek faizin dışına çıkarmış; bu meşru araçlar bir bakıma faiz ve kredinin işlevini yerine getirmiştir.[22]

İltizam, malikâne, esham ve kaime gibi uygulamaların erken modern çağdan on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar savaş ekonomisinin finansmanında bir iç

19 Timur Kuran, "The Logic of Financial Westernization in the Middle East", *Journal of Economic Behavior&Organization*, 56, 2005, s. 593-615; Edhem Eldem, "Ottoman Financial Integration with Europe: Foreign Loans, the Ottoman Bank and the Ottoman Public Dept", *European Review*, 13/3, s. 431-445; Charles Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914: A Documentary Economic History*, Oxford University Press, New York-Oxford 1988, s. 407-414.

20 Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, Baha Matbaası, İstanbul 1970, s. XXXII; Neşet Çağatay, "Riba and Interest Concept and Banking in the Ottoman Empire", *Vakıflar Dergisi (VD)*, IX, 1971, s. 57-66, ayrıca "Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu, Para Vakıfları ve Bankacılık", *VD*, IX, 1971, s. 39-56; Fazlur Rahman, "Ribâ and Interest", *Islamic Studies*, 3/1, 1964, s. 1-43; Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, C III/S. 5-6, 1966, s. 31-32.

21 Halil İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, 29, 1969, s. 101.

22 Colin Imber, *Ebu's-Su'ud: The Islamic Legal Tradition*, Stanford University Press, Stanford 1997, s. 145; Barkan, agm, s. 34; Barkan-Avyerdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. XXXII-XXXVIII. Para vakıfları ve faizin çeşitli hukuki boyutlarıyla tartışıldığı bu verimli ortama dönemin önde gelen ulemalarından Ebussuud Efendi, Bali Efendi, Çivizade ve Mehmet Birgivi önemli katkılar sağlamıştır. Jon E. Mandaville, "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, 10/3, 1979, s. 295-306; Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları*, TTK, Ankara 2003, s. 28-50 (Birinci Bölüm).

borçlanma ve kredi aracı olarak kullanıldığı iyi bilinmektedir. Bununla birlikte Osmanlı tarihinin en yaygın ve en uzun ömürlü kurumları olan vakıfların, kurumsal kriz yönetme pratikleri ve mali buhran dönemlerinde geliştirdikleri finansal stratejilere dair bilgilerimiz henüz çok sınırlıdır. Bu bağlamda çalışma, bütçe açıkları karşısında Osmanlı vakıflarının geliştirmiş olduğu kurumsal kriz yönetme pratiklerini ve borçlanma yöntemlerini, vakıf muhasebe defterleri ve Evkaf Müfettişliği Mahkeme kayıtlarına özel referansla ele almaktadır.

Osmanlı Vakıflarında Kriz?

Özerk veya yarı özerk yönetilen ya da bütünüyle saray kadrolarından atanan görevlilerce idare edilip denetlenen *merkezi vakıflar*, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar büyük ölçüde bütçe dengesini koruyabilmişlerdir.[23] Ancak bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle büyük paşa vakıflarında devasa bütçe açıkları görülmeye başlamıştır. Vakıf muhasebe defterleri yüzyılın ilk yarısında, hatta yer yer 1770 yılına kadar uzayan dönem için bambaşka bir mali tablo ortaya koymaktadır. Darüssaade ağaları, sadrazam ve şeyhülislamın denetim ve nezaretindeki büyük *merkezi vakıflar*, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar gelir-gider dengelerini büyük ölçüde koruyabildiler. Diğer taraftan pek çok paşa vakfında 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren artarak devam eden mali sorunlar, yüzyılın sonlarına ve yeni yüzyılın başlarına gelindiğinde kamu maliyesindeki mali sorunlara eşlik ederek ancak büyük çapta sarraf borçlanmalarıyla ikame edilebilen mutlak bir krizi işaret eder.

Yüzyılın ikinci yarısında kamu maliyesi lehine uygulanan bazı politikaların vakıflar için finansal bir soruna dönüştüğü ortaya çıkmaktadır. Hiç şüphesiz bu gelişmele-

23 Osmanlı vakıfları bütçe imkânları, istihdam kapasiteleri, tarımsal ve kentsel gelir kaynaklarının dağılımı ve çeşitliliği, bütçe hacimleri, bağlı bulundukları yönetim ve denetim sistemleri bakımından farklı kategorilerde değerlendirilmiştir. Örneğin Orbay, vakıfları bütçeleri, gelir ve gider yapıları, hizmetlerinin türleri ve genişliği, idari yapıları itibariyle para vakıfları, sıradan insanların kurduğu binlerce bireysel vakıf ve son olarak hanedan üyeleri tarafından kurulan vakıflar olarak üç farklı kategoride ele almıştır. Umumiyetle Darüssaade ağaları tarafından denetlenen son kategorideki hanedan ve sultan vakıfları, yönetici sınıftan ümera ve paşalar tarafından kurulan vakıflarla zenginleşmiştir. Kayhan Orbay, "Imperial Waqfs within the Ottoman Waqf System", *Endowment Studies* I, (2017), s. 137-139. Çalışmamızda kullanılan *merkezi vakıflar* tasnifi, vakıfların yönetimi ve denetimi esas alınarak oluşturulmuştur. Osmanlı Devleti'nin çeşitli merkezi büroları tarafından, mali ve idari yönden, sıkı bir denetim ve kontrole tabi tutulan tüm vakıfları *merkezi vakıf* statüsünde ele aldık. Hiç şüphesiz bu vakıfların önemli bir bölümü hanedan üyeleri, paşalar, vezirler, ağalar, ümera, ayanlar ve ilmiye sınıfının ileri gelenleri tarafından tesis edilmiş büyük vakıflardı. Bu vakıfların denetimi ve yönetimi için oluşturulan en büyük merkezi kontrol ünitesi, başında Darüssaade ağalarının bulunduğu Haremeyn Nezareti'ydi. Denetledikleri vakıf sayıları itibariyle bunu sırasıyla sadrazamların denetimindeki Sadr-ı Ali Nezareti ile şeyhülislamların kontrol ettiği Şeyhülislamlık Nezareti takip ediyordu. Çalışma boyunca değinilen bütün vakıflar, söz konusu bu üç merkezi denetim altında bulunan vakıflardır.

rin arkasındaki en önemli etkeni Darphane-i Amire kurumunun Enderun hazinesini ikame eden alternatif, ihtiyat hazinesi olarak ağırlığının artması ve önemli bir mali kurum kimliğine bürünmesinde aramak gerekir. Dönem boyunca Darphane kurumu, merkezi hazinenin kontrolündeki gelir ünitelerine ilave yeni kaynaklar yaratmış, Hazine'ye özellikle savaş harcamaları için finansman sağlayarak pek çok mali problemin çözümünde kilit rol oynamıştır.[24] Yeni yaratılan bu kaynakların önemli bir bölümü vakıflardan sağlanmıştır. Bilindiği üzere Darphane-i Amire kurumu, 1760'lardan itibaren Haremeyn vakıf mukataalarının idare, ihale ve gelirlerinin toplanması dahil tüm kontrolünü devralmıştır. Bu sayede, Bölükbaşı'nın hesaplamasına göre, 1766-1794 yılları arasında Haremeyn vakıf mukataalarından merkez hazineye 23.924.540 kuruş finansman sağlanmıştır.[25] Vakıf muhasebe defterleri, Darphane'nin Haremeyn vakıf mukataaları üzerindeki kontrolünün yeni kurulan Mihrişah Valide Sultan Vakfı, Beyhan Sultan Vakfı, II. Mahmut Vakfı gibi vakıflarla genişleyerek 1830'lı yıllara kadar artarak devam ettiğini ortaya koymaktadır.[26] 19. yüzyılın ilk on yılında Haremeyn vakıflarına bağlı Bayındır, Ödemiş, Çakallı mukataaları, Hafsa Sultan Vakfı'na ait Urla mukataası, Valide Handan Sultan Vakfı'na ait Birunabad (Bornova) mukataası, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ile eşi Fatma Sultan vakıf mukataaları, Sultan Ahmet Vakfı'na ait İstanbul'daki çeşitli mukataalar ile Sultan III. Mustafa (Laleli Vakfı) Vakfına ait İzmir yaş meyve gümrüğü (meyve-i ter gümrüğü) ve bağlı diğer iskele mukataalarının esham gelirinden elde edilen yaklaşık 10 milyon kuruş para merkezi hazinenin acil nakit ihtiyaçlarında kullanılmak üzere Darphane'ye teslim edilmiştir.[27] Üzerine esham çıkarılan vakıf mukataaların muaccele bedelleri tersane, ordu ve sefer masrafı gibi nedenlerle doğrudan Darphane-i Amire hazinesine teslim edilmekteydi.[28]

24 Darphane, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Hazine'ye 45.223.103 kuruş finansman sağladı. Bu rakam ilgili yıllarda merkezi hazinenin 14-15 milyon kuruş civarındaki yıllık geliriyle kıyaslandığında çok daha anlamlı hale gelir. Ömerül Faruk Bölükbaşı, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darphâne-i Âmire*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul 2013, s. 21, 133-161; Erol Özvar, "Osmanlı Devleti'nde Bütçe Harcamaları (1509-1788)", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler-1*, haz., Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006, s.219-220 (197-236); Baki Çakır, "Geleneksel Dönem (Tanzimat Öncesi) Osmanlı Bütçe Gelirleri", s. 180-183 (167-195); Cezar, *age.*, s. 92-93.

25 Bölükbaşı, *age.*, s. 166-170.

26 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri (Ev.HMH.d), 8684.

27 BOA, Cevdet Maliye (C.ML), 36-1611; BOA, C.ML, 343-14139; Ali Emiri Mustafa IV (AE. SMST. IV), 3-429; 3-175; BOA, Ev.HMH.d 6490; 8126; 8268; BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), 539-26634.

28 "…masârifât-ı seferiyyeye tahsisân Darphâne-i Âmire'ye teslim olunmak ve mahlûlâtı yine vakf-ı

Vakıf mukataaların kamu maliyesinin finansmanında alternatif bir kaynak olarak Darphane'ye aktarılmasının vakıf maliyesi üzerindeki yıkıcı etkisini Atik Valide Sultan Vakfı örneğinde detaylandırmak mümkündür. Atik Valide Sultan Külliyesi'nin 1590-1825 yılları arasındaki yılsonu kesin hesaplarının incelenmesi, külliyenin 1757 senesine kadar olağanüstü durumlar dışında nadiren açık verdiğini, bilakis bilançonun büyük meblağlara ulaşan fazlalıklarla kapandığını ortaya çıkarmaktadır.[29] Ancak 1757 yılından sonra bütçe açıkları mutat hale gelmiş ve vakfın yıl sonu hesabı 1783-1825 arasında 40 yıldan fazla bir sürede eksi bakiyeyle kapanmıştır.

Tablo 1: Atik Valide Sultan Vakfının Mali Yapısı (Akçe)

Tarih	Gelir	Gider	Fark	Farkın Gelire Oranı	Farkın Gidere Oranı	Defter
1762	3.563.863	4.203.498	-639.635	-17,9	-15,2	5332
1766	3.542.275	3.765.103	-222.828	-6,3	-5,9	5538
1770	3.901.844	4.648.978	-747.134	-19,1	-16,1	5739
1774	7.315.747	6.428.115	887.632	12,1	13,8	5909
1779	5.095.824	5.053.007	42.817	0,8	0,8	6185
1783	5.638.207	5.438.744	199.463	3,5	3,7	6408
1788	4.902.505	6.375.742	-1.473.237	-30,1	-23,1	6697
1794	4.817.721	5.414.299	-596.578	-12,4	-11,0	7094
1801	3.407.356	3.953.704	-546.348	-16,0	-13,8	7636
1805	3.457.356	4.215.778	-758.422	-21,9	-18,0	7862
1810	3.497.547	4.857.788	-1.360.241	-38,9	-28,0	8140
1815-16	8.574.514	9.630.044	-1.055.530	-12,3	-11,0	8378
1820	4.390.237	5.140.460	-750.223	-17,1	-14,6	8641
1825	4.390.337	5.482.298	-1.091.961	-24,9	-19,9	8877

Bütçe açıklarının ekonomik konjonktüre ve idari düzenlemeye bağlı olarak birbirini tetikleyen iki önemli sebepten kaynaklandığı tespit edilmektedir. İdari düzenlemeden maksat vakfa ait en büyük gelir ünitesi konumunda olan Yeni-il mukata-

mezkûra ait olmak üzere…", BOA, HAT, 539-26634.

29 Atik Valide Sultan Külliyesi'nin mali yapısı ve bilançoları için bk. Ramazan Pantık, *Atik Valide Sultan Külliyesi (1686-1727)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2014; Pantık, "Atik Valide Sultan Külliyesinde İdari ve Mali Yapı (1590-1830)", *Vakıf Kuran Kadınlar*, haz. Fahameddin Başar, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2019, s. 265-283.

asının, malikâne kapsamında ihale edilerek gelirinin merkezi hazineye aktarılmak üzere Darphane'ye teslim edilmesidir. Bölükbaşı, her ne kadar Haremeyn mukataalarının darphaneye devrini 1764'ten başlatsa da aslında uygulamanın en azından Atik Valide Sultan Vakfı için 1171/1757-58'te başladığı anlaşılmaktadır.[30] *Gülşen-i Maarif* müellifine göre daha önce Darüssaade ağalarının kontrolünde olan vakıf mukataaları, miri mukataalar gibi verimli işletilemedikleri ve yeterli düzeyde hasılat elde edilemediği gerekçesiyle 1171/1757-58 senesinde denetimi Darüssaade ağalarından alınarak defterdarlara, Darphane'ye teslim edilmiştir.[31] Bu idari düzenlemenin bir sonucu olarak Yeni-il mukataa geliri 1758 yılından itibaren vakıf muhasebe defterinden çıkmıştır. Darphane kurumu 1762'den 1825 yılına kadar mukataanın "mal" ve esham faizine mahsuben 2.788.320 akçeye sabitlenmiş bir meblağı vakfa ödemeye devam etmiştir. Yeni-il mukataası Darphane tarafından 1774'te eshamla satıldığında vakfa "Tersane-i Amire hazinesinden sene-i mezkur faizine mahsuben" 3.718.041 akçe transfer edildi.[32] Mukataanın 32.000 kuruşluk faiz geliri, 16 sehime bölünerek her biri 10.500 kuruş muaccele ile taliplilerine satıldı. Ancak satıştan elde edilen muaccele geliri, mali sıkıntılar nedeniyle vakfın kasasına girmeden doğrudan Hazine'ye devredildi.[33] Darphane'ye teslim edilen muacceleleri vakıflar bir daha alamayacaklar, Haremeyn mukataa ve mal paraları Küçük Kaynarca ve Yaş Antlaşmalarıyla sonuçlanan Rusya ile yapılan savaşların finansmanında kullanılacaktır.[34] 1774'te Tersane tarafından vakfa ödenen para, vakıf bilançolarına birkaç yıl istikrarlı bir görünüm kazandırsa da bu pozitif seyir

30 Bölükbaşı, *age*., s. 133-139;

31 Feraizcizâde Mehmed Said Efendi, *Gülşen-i Maarif*, Darü't-tıbâ'ati'l-âmire [İstanbul], 1252 (1836), s. 1507. " ... *defterdarlar marifetiyle taliplilerine satılıp bedelleri hazine-i hümâyuna vaz' ve Haremeyn surresi sürre eminlerine teslim ve evkâf-ı sâire imâretlerinin masârıf ve vezâyifi hazîne-i hümâyûndan mütevellilere i'tâ fazla-i evkâf lede'l-iktizâ umûr-ı Haremeyne sarf için hazîne-i hümâyûnda kalmak ve mukâtaât ve tevliyetlerin ekserisi yazıcı mazulleri, teberdarân ve ağa çukadarlarında bulunmağın cümlesi ref' ve bundan böyle merkumlara mukâtaât verilmeyip aher taliplilerine verilmek ve darüssade ağaları ve yazıcılara faiz mukâtaâtından mikdâr-ı kifâye şey tayin olunub ve nezâret ve tezâkir ve muhasebât kendü mühürleriyle olmak üzere…* "

32 BOA, Ev.HMH.d 5909.

33 Cezar, *age*., s. 82. Cezar'ın yaptığı hesaba göre tüm sehimler satıldığında toplam 168.000 kuruş nakit sağlanmış olacaktı. 1784 tarihli bir muhasebe defterine göre Atik Valide Sultan Vakfına ait olan "Yeni-il Hassı ve Türkmenân-ı Halep ve Tevabii Mukataası"nın son iltizam bedeli olan 105.000 kuruş üzerinden 5,25 yıllık ihraç tavan haddiyle esham uygulandığı anlaşılıyor. İltizam gelirinden 73.000 kuruş "mâl-ı maktu' ve mâl-ı vakf ve bedel-i sürre ve ceyb-i hümâyûn ve vezâyif ve masârifât-ı sâire" gibi çeşitli giderlere ayrılmıştır. Kalan 32.000 kuruş tutarındaki fazlalık/faiz ikişer bin hisseler halinde 16 hisseye bölünerek satılmıştır. 5 yıl sonra hisse sahipleri 64'e yükselmiştir. BOA. Ev. HMH.d 6490.

34 Cezar, *age*, s. 102.

uzun sürmeyecek ve vakıf 1780'lerden itibaren hazine yardımına muhtaç kalacaktır. Nitekim 1779 senesinden itibaren vakfın bütçe açıklarını ikame etmeye yönelik olarak, geliri Tersane Hazine'ne gitmekte olan vakıf mukataasına karşılık olarak Tersane-i Amire, "bahâ-i dakîyk" (un bedeli) adı altında vakfa 1794 yılı sonuna kadar her yıl düzenli olarak 1.440.000 akçe ödeme yapmıştır. Tablo-1'in verileri söz konusu düzenli ödemeye rağmen, vakıfların darphane tarafından el konulan mukataaların reel değeri ile özellikle malikâne ve esham satışlarından elde edilen muaccelelerini alamamasından mütevellit vakıf bütçe açıklarının devam ettiğini göstermektedir.

18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen vakıf muhasebe defterleri, vakıf bütçelerinden esham ve malikâne kaynakları dışında kamu maliyesine çok farklı türde kaynak transferinin yapıldığı oldukça girift kurumsal iş birliklerini ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda örneğin Laleli Vakfı, 1804 yılında "*hububat hazinesi sermayesi*" için 250.000 kuruş, III. Selim'in kız kardeşi Hatice Sultan'a 150.000 kuruş ödemiştir.[35] 1808 mali yılında Tersane-i Amire hazinesine 105.000, Enderun görevlilerinin maaş ödemeleri için Darphane hazinesine 18.000 kuruş gönderilmiştir.[36] Benzer şekilde Hamidiye Vakfı, 1799'da Kaptanıderya Küçük Hüseyin Paşa'nın Vidin Seferi masrafları için 50.000 ve Cezzar Ahmet Paşa'nın Akka savunma masrafları için 250.000 kuruş olmak üzere toplam 300.000 kuruş gibi son derece büyük bir meblağ ödemiştir.[37] Diğer taraftan III. Selim döneminde gelirleri doğrudan Enderun hazinesine giden Emlâk-ı Hümâyûn'a ait mukataaların yönetimi de gelirleriyle birlikte Darphane'ye devredilmiştir. Bu gelişme pek çok hanedan üyesinin gelir kaybı yaşamasına yol açmış ve sonuçta kaybın telafisine yönelik hanedan vakıflarından rikâbiyye, tahsisat ve maaş adı altında büyük miktarlarda süreklilik arz eden kaynak transferleri başlamıştır.[38]

Darphane'nin merkezi hazineye alternatif kaynak yaratma sürecinde el koyduğu vakıf mukataaları ve çeşitli yöntemlerle vakıf fazlalıklarının hazineye transferinin vakıflar üzerindeki yıkıcı etkisi büyük ölçüde hanedan vakıflarıyla sınırlıydı. Ancak

35 BOA, Ev.HMH.d 7824 ve 7828.

36 BOA. Ev.HMH.d 7994.

37 "…*Cezzar Ahmed Paşa hazretlerine masârifât-ı seferiyye için bâ hatt-ı hümâyûn der kise-i vakfı şeriften ifraz ve irsal olunan: 250.000*", Ev.HMH.d 7430.

38 Örneğin 1813'te Laleli Vakfından Sultan Mahmut'a yıl içerisinde üç farklı dönemde toplam 295.000, Hatice Sultan, Beyhan Sultan ve III. Selim'in üç adet kadınına 67.200 kuruş ödenirken, sonraki yıl II. Mahmut'a rikabiyye adıyla 300.000 ve altı adet hanedan üyesine 77.200 kuruş verilmiştir. BOA, Ev.HMH.d 8268.

dönemin ekonomik koşullarının yıkıcı etkisi tüm merkezi vakıfları kapsayacak şekilde çok daha geniş bir sahada gözlemlenmektedir. 1770'lerden II. Mahmut'un saltanatının sonuna kadar süren 70 yıllık dönemde, sık sık yaşanan savaşlar ve girişilen bir dizi köklü reformlar nedeniyle Osmanlı Devleti büyük boyutlara varan bütçe açıklarıyla karşı karşıya kalırken, diğer yandan Osmanlı tarihinin en hızlı ve büyük tağşişlerine sahne olmuş ve tağşişlerin neden olduğu enflasyonist baskılar aynı dönemde 14-15 katına ulaşan fiyat artışlarına yol açmıştır.[39] Fiyat artışları ve neden olduğu bir dizi gelişmeler kamu maliyesi dışında imparatorluğun en büyük hububat alıcısı ve personel istihdam eden kuruluşları olan vakıfları doğrudan etkilemiştir. 1780-1820 yılları arasında vakıfların imaret harcamaları ile aydınlatma, hasır, kilim, şamdan vb. harcama ürünlerinin kaydedildiği ve vakıf muhasebelerinde mutad harcamalar başlığı altında oldukça standart belirli ürün yelpazesini içeren harcamalarda 4-10 kat arasında fiyat artışları görülmektedir.[40] Ancak dönem boyunca incelenen çok sayıdaki muhasebe kayıtları ile evkaf müfettişliği kayıtları daha önemli bir sorunu gün yüzüne çıkarmaktadır. Fiyat artışlarına paralel harcamalar dengesi artarken vakıfların öz sermayesi niteliğindeki kentsel gelir üniteleri bu artışa ayak uyduramamıştır. 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde merkezi vakıfların dükkan, han, hamam, mahzen, menzil, mumhane vb. türünden kentsel kaynaklarının neredeyse tamamına yakını icareteynli ve gedikli mülklere dönüştürülmüş durumdaydı. Ekonomik koşullarda yaşanan büyük fiyat artışlarına rağmen, vakıfların kentsel gelirleri onlarca yıl adeta dondurulmuş, sabit değerlerde kalmıştır. Bu gelişmelere eşlik eden bir doğal afet veya müruruzamanla ortaya çıkan yıkım sonrası bir tamirat veya yeniden inşa sorunu karşısında pek çok vakfın onlarca yıla yayılan mali kriz dönemine girdiği ve kriz döneminin geliştirilen çeşitli stratejilerle aşılmaya çalışıldığı ortaya çıkmaktadır.

39 Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 181; 186-192; Pamuk, "Fiscal Centralization and the Rise of the Modern State in the Ottoman Empire", *The Medieval History Journal*, 17/1, 2014, s. 1-26.

40 Örneğin Laleli Vakfı, 1785'te imaret mutfağı için satın alınan un, buğday, pirinç, sadeyağ, bal, safran, kuzu eti, nohut, biber, tuz, soğan, zeytinyağı gibi 18 farklı ürüne 30.453 kuruş öderken, 1814'te aynı malzemelere 117.547 kuruş ayırmıştır. Yine bal mumu, zeytinyağı, hasır, kilim, şamdan gibi muayyen ürünler için 9.250 tutan harcama 1810'lı yıllarda 100.000 kuruş civarına yükselmişti. Diğer taraftan Atik Valide Sultan Külliyesi'nin 1700'den 1750 yılına kadar 29 muhasebe döneminin 1.393.657 akçe olan ortalama imaret gideri yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızla artmaya başlamış, 19. yüzyılın başlarında 3,5 milyon seviyesine ulaşmıştır. 1725-1825 arasında kiler için satın alınan ürünlerden bal %1069, pirinç %1025, tuz %824, sadeyağ %466, zeytinyağı %452 oranında artmıştır. BOA. Ev.HMH.d 6501, 7824, 8126, 8268, 8858; Pantık, "Atik Valide Sultan Külliyesinde İdari ve Mali Yapı (1590-1830)", s. 282.

18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kronik hale gelen bütçe açıkları karşısında Osmanlı vakıflarının geliştirdiği kurumsal kriz yönetme pratiklerinin ve mali reaksiyonların ne derece başarılı olduğu henüz incelenmemiştir. Yüzlerce vakıf muhasebesi ve borçlanma kayıtlarının analizi, mali sorunlarla baş etmek zorunda kalan vakıfların kendi öz rezerv kaynaklarından yararlanma, cari geliri attırma, kaynakları ve harcamaları yeniden bölüştürme ve nihayet borç alma yöntemlerini tecrübe ettiğini gösterir. Kaynakların yetersiz kaldığı, sermaye ve likidite olanaklarının sınırlı olduğu, harcamaların acil ve zorunluluk arz ettiği durumlarda borçlanma, tek ve zorunlu seçenek olarak ortaya çıkar.

Ekonomik sorunlar yaşayan vakıflar acil finansman akışını öncelikle kendi öz sermayesinden karşılamaya çalışmıştır. Bu kapsamda vakıfların borçlanma ve yeni kaynak yaratma stratejilerini iki ana kategoride incelemek mümkündür: kendi öz sermayesinden yeni kaynak yaratma (iç finansman) ve borçlanma (dış finansman) yoluyla kaynak yaratma. Vakıfların iç finansman yöntemiyle öz sermayesinden yeni kaynak yaratma yöntemleri, çalışmanın boyutunu bir hayli aştığı için başka bir araştırmaya konu yapılmak üzere metinden çıkarılmıştır.

Dış Finansman Arayışı: Borçlanma Yoluyla Kaynak Yaratma ve Sarrafların Yükselişi

istidâne ile idâneye muhtaç olduğumda bilâ murâbaha kimesneden istidâne mümkün olmamakla[41].

Sermaye ve likidite sağlamanın sınırlı, harcamaların acil olduğu ve bütçe dengesinin sağlanamadığı durumlarda borçlanma tek ve zorunlu seçenekti. Bu noktada 19. yüzyıla kurumsallaşmış finansal ağlarıyla bir nevi banker ve kreditör rolü üstlenerek oldukça güçlü bir giriş yapan sarraflar devreye girdi. Araştırmanın bu bölümü Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan en büyük dört paşa vakfının mali yapılarının ve bu vakıfların sarraflarla borçlanmanın ötesinde kurdukları iş birliğinin yaklaşık yüz yıllık bir zaman aralığında detaylı incelenmesine dayanır. İncelemede yoğun veri kullanımına özellikle dikkat edildi; zira vakıf sahasında sarraflık, kredi ve faiz gibi konularda yazılan ve yaygın kabul gören fikirlerin büyük bir bölümü gözlem ya da tecrübeden ziyade teorik çıkarımlarla elde edilen *a priori* sonuçlardan öte gitmez.

41 Sokullu Mehmet Paşa ve eşi II. Selim'in Nurbanu Sultan'dan doğma kızı İsmihan Sultan Vakıflarının meşruta mütevellisi Hacı Halil Bey'in bütçe açıkları sonucunda almak zorunda kaldığı faizli krediler karşısında 1807 tarihli serzenişi. Evkaf Müfettişliği, 296, s. 160.

Para değişimi ve kredi, sarraflık mesleğinin ortaya çıkışından bu yana değişmeyen en önemli iki faaliyet alanıdır.[42] Bilindiği üzere sarrafların maddi ve manevi gücünün en büyük kaynaklarından birini iltizam sistemi oluşturuyordu. Mültezimlerin iltizam hakkı alabilmek için payitahtın onay verdiği ve güvendiği gedikli büyük servet sahibi bir sarrafı kefil göstermesi gerekiyordu. Payitahtın bankerlik rolünü üstlenen gedikli İstanbul sarrafları, pasaral işlemlerinin yanı sıra mülzetimlere ve malikânecilere kredi sağlayarak iltizam sisteminin sürekliliğini sağlıyordu.[43] Vakıf kayıtlarının derinlemesine analizleri, vakıf kredi ağları, gedikli İstanbul sarraflarının bilinen etkinlikleri dışında vakıfların sarraflarla kurdukları ortaklıklara ve vakıf mukataalarının sarraflara ihalesi gibi işlemlere dair önemli veriler sunmakta ve vakıfların mali idaresinin sarraflara devredildiği çok boyutlu yeni tür ortaklıkları gün yüzüne çıkarmaktadır.

19. yüzyılın arifesinde imparatorluğun yaşadığı mali krizler salt kamu maliyesine özgü değildi. 18. yüzyılın ikinci yarısındaki iki cepheli savaşların tüm çıplaklığıyla ortaya çıkardığı mali buhranlar, devletin en büyük kurumsal yapıları olan vakıfları da derinden sarsmıştı. Evkaf Müfettişliğine kredi onayı için başvuru yapan onlarca büyük paşa vakfının süreklilik arz eden bilanço açıkları karşısında mali dengelerini yakın çevrelerinden, bilanço fazlası veren diğer vakıflardan ve en önemlisi gedikli İstanbul sarraflarından çekilen çeşitli kredileriyle ikame etmeye çalıştıkları görülmektedir. Vakıfların kredi talepleri 18. yüzyılın sonlarından itibaren hızla artma eğilimi göstermektedir. 1830'lu yıllarda İstanbul'daki kredi talebi ve kullanımı hat safhaya ulaşmış, bu sebeple Osmanlı merkezi bürokrasisi artan kredi talebi ve arzı karşısında ilk defa sadece kredi kayıtlarına mahsus ayrı sicil defterleri tutmaya başlamıştır. Mali krizlerin seyri, borçlanma türleri, sarrafların dengeleyici rolü ve kreditör olarak etkinliklerinin artmasına ilişkin öngörüler, art arda ve süreklilik arz eden verilerin tespiti ve analiziyle mümkündür. Bu bağlamda iktisadi yapıları analiz edilen onlarca vakfın verilerini aktarmak çalışmanın boyutunu ve hacmini bir hayli büyüteceğinden, mali kapasiteleri itibariyle Osmanlı coğrafyasında kurulan en büyük dört paşa vakfının borçlanma kayıtlarının analiziyle iktifa edildi. Mali kriz önermesine yönelik detaylı analiz havuzuna dahil edilen vakıflar, yönetimi ve muhasebesi birlikte yürütülen Sokullu Mehmet Paşa ve eşi İsmihan Sultan,

42 Hüseyin Al-Şevket Kamil Akar, "Osmanlı Sarraf Hukukunda İflas ve Mal Kaçırma", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S. 18, 2014, s. 19.

43 Ömerül Faruk Bölükbaşı, "İstanbul Sarrafları (1691-1835)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 30, 2014, s. 27, Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, çev. Halil Berktay, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 104-105.

Köprülü Mehmet Paşa ve oğlu Fazıl Ahmet Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ile Amcazade Hüseyin Paşa vakıflarıdır. İncelemeye tabi tutulan paşa vakıflarının tamamı, dönem boyunca, vakıf kurucusunun alt soyundan gelen mütevellileri tarafından yönetilmiştir.

Ancak hemen belirtmek gerekir ki mali kriz önermesi yukarıda bahsedilen vakıflarla sınırlı değildir. Aynı dönemde Ayasofya, Mihrişah Valide Sultan, Sultan Selim, Süleymaniye Vakfı gibi pek çok selatin vakfı da bütçe açıklarıyla yüzleşmek zorunda kaldı. Örneğin imparatorluğun en büyük vakıflarından olan Ayasofya Vakfı'nın muhasebesi 1790-1810 yılları arasında büyük oranda bütçe açıklarıyla kapanmıştı.[44] Yine 1795'te kurulan ve bu nitelikteki yeni vakıflarda ilk on yıllarda bütçe açığı görmeyi beklemediğimiz Mihrişah Valide Sultan Vakfı, 1810'lu yıllardan itibaren süreklilik arz eden bütçe açıklarıyla yüzleşmek zorunda kalıyordu.[45] Muhasebe defterleriyle paralel olarak Evkaf Müfettişliği Mahkemesi kayıtları aynı dönemde Bayram Paşa, Cerrah Mehmet Paşa, Yemen Fatihi Gazi Sinan Paşa, Şeyhülislam Ebussuud Efendi, Rum Mehmet Paşa, Kılıç Ali Paşa, İsmihan Kaya Sultan, Kaymak Mustafa Paşa, Atik Valide Sultan, Yusuf Paşa, Rüstem Paşa, Mihrimah Sultan, Şah Sultan, Zal Mahmut Paşa, İbrahim Paşa, Hersekzade Ahmet Paşa, Nişancı Mehmet Paşa, Şehit Ali Paşa ve Kemankeş Kara Mustafa Paşa vakıfları gibi onlarca vakıfta yaşanan art arda bütçe açıklarının borçlanma ve diğer farklı yöntemlerle aşılmaya çalışıldığını ortaya koymaktadır.[46]

Sokullu Mehmet Paşa (öl. 1589), 1574 tarihli vakfiyesiyle Azapkapı Camii adıyla bilinen meşhur caminin yanı sıra Kadırga, Eyüp, Lüleburgaz, Havsa, Erdel, Payas'ta külliyeler; Selanik, Üsküp, Varna, Temeşvar, Yanbolu, Belgrad, Bosna, Bursa, Gelibolu, Kırklareli, Bergos, Vezirköprü, Halep, Hama, Humus, Antakya, Niğde, Tarsus, Şam, Birecik ve Mekke'de cami, mescit, darülhadis, darülkurra, imaret, hangah, medrese, köprü, çeşme, kervansaray, çarşı, pazar, hamam, bedesten vb. türünden

44 Vakfın yıl sonu hesapları 1798'de 22.249,5, 1799'da 5.359, 1804'te 5.571, 1808'te 16.893 ve 1809 senesinde 9085 kuruş açıkla kapanmıştı. VGMA, 2205, s. 1-6, 11-14, 82-111, 140-160.

45 Mihrişah Valide Sultan Vakfı, 1808'de Şah Sultan Vakfı'ndan 26.388,5 kuruş istikraz alarak gelirini 121.323,5 kuruşa yükselterek denk bilançoyu sağlayabildi. 1811 yılı 151.813 kuruş gelirle sadece 246 kuruş fazlayla kapanmıştır. 1814 yılında 145.082 kuruş gelire nazaran 173.534 kuruş harcama yapılmış ve vakıf bilançosu 38.452 kuruş açık vermiştir. 1816 yılı bütçesi 36.580, 1823 mali yılı 9359, 1828 mali dönemi ise 63.222,5 kuruş açıkla kapanmıştır. Sırasıyla BOA, Ev.HMH.d 8083, 8308, 8449, 8458, 8801.

46 İMÜF, Evkaf Müfettişliği, 280; 283, 289, 311, 322, 326, 332, 339.

yüzlerce eser yaptırmıştır.[47] Sokullu Mehmet Paşa Vakfı ile eşi İsmihan Sultan'ın 1573 yılında kurduğu vakıf, İsmihan Sultan'dan olan İbrahim Hanzade soyundan gelen mütevelliler tarafından birlikte yönetilmiştir.[48]

18. yüzyılın ortalarına kadar bütçe dengesini koruyabilen vakfın yıllık geliri 6 milyon akçe civarındaydı. Tablo-2'nin verileri incelendiğinde yüzyılın son çeyreğinden 1810'lu yıllara kadar vakfın yıl sonu hesaplarının eksi bakiyeyle kapandığı görülür. Kredi borçlanma kayıtlarındaki veriler negatif bakiyenin 1830'lu yıllara kadar devam ettiğini teyit eder. 1778 senesindeki 50.886,5 kuruş bütçe açığı ile 1808 yılındaki 80.133,5 kuruşluk açık, cari harcamaların yaklaşık %50'sine tekabül etmektedir. Bütçe açıklarının nedenlerine bakıldığında, muhasebe döneminde tahakkuk eden gelirlerin tahsilatının artan sıklık ve oranda gerçekleşmemesi ile tamirat harcamalarının olağanüstü seviyede artması ilk sıralarda gelmektedir.[49] Özellikle 1800-1810 yılları arasında yoğunlaşan açıklar, Haliç kıyısında yer alan ve bütünüyle yanan Azapkapı Camii'nin yenilenmesi çalışmalarından kaynaklanmıştı.

Tablo 2: Sokullu Mehmet Paşa ve eşi İsmihan Sultan Vakıfları (Bütçeler)[50]

Yıl	Gelir-Aslı Mal	Gelir-Mahsulat	Gider	Gelir-Gider Farkı	Farkın Gidere Oranı	Farkın Gelire Oranı	Defter
1733-1734	6.661.248,00	5.949.648,00	5.571.048,00	1.090.200,00	19,6	18,3	2774
1751	6.694.282,00	5.248.882,00	5.776.751,00	825.049,00	14,3	15,7	4792
1776	13.246.106,00	3.127.906,00	5.536.989,00	-2.409.083,00	-43,5	-77,0	6030
1778		47.903,00	98.789,50	-50.886,50	-51,5	-106,2	6143

47 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Sokullu Şehit Mehmet Paşa bin Sinan Bey Vakfiyesi, d.1483 ve 1484 (Kasa 149).

48 VGMA, İsmihan (Esmehan) Sultan Vakfiyesi, d. 572:134/53.

49 Tahsil edilemeyen bakaya alacaklar sorunu bu dönemde pek çok vakıf için ortak bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Sokullu Vakfı'nın tahsil edilemeyen bakaya alacakları 1782'de 9.919.200, 1791'de 11.632.782, 1796'da 12.919.883 akçe, 1801 yılında 14.382.200 (119.850 kuruş), 1809 yılında yapılan bazı tahsilatlar sonucunda 11.250.720 akçeye (93.756 kuruş) ulaşmıştı. 1790'lı yıllarda vakfın dönem gelirinin 7 milyon civarında olduğu göz önüne alındığında bakaya alacakların önemi çok daha anlamlı hale gelmektedir.

50 Para birimi 1778 yılı ile 1800 sonrası kuruş diğerleri akçedir.

1782		7.135.844,00	8.810.542,00	-1.674.698,00	-19	-23,5	6352
1791	17.801.846,00	7.070.064,00	7.848.127,00	-778.063	-10	-11,0	6871
1796	19.329.668,00	6.409.785,00	7.100.708,00	-690.923,00	-9,7	-10,8	7238
1800-1801		118.483,00	134.708,50	-16.225,50	-12	-13,7	7595
1808-1809		89.026,00	169.159,50	-80.133,50	-47,4	-90,0	8060

Osmanlı coğrafyasında, öz sermayeleri ve bütçeleri itibariyle II. Mehmet ve Kanuni'nin vakıflarıyla yarışan en büyük paşa vakfı, muhasebesi ve idaresi birlikte yürütülen Köprülü Mehmet Paşa ile oğlu Fazıl Ahmet Paşa'nın kurmuş olduğu vakıftı.[51] İstanbul, İzmir, Halep, Edirne, Kandiye, Samsun, Malatya, Amasya, İdlip, Safranbolu, Bozcaada, Kandiye, Belgrad ve Yanya'nın yanı sıra onlarca kentte vakıf eserleri ve mukataa birimleri oluşturan Köprülü Vakıfları, 18. yüzyılın sonlarında 20 milyon akçeye ulaşan yıllık geliriyle, kuşkusuz, döneminin en büyük vakıflarındandı.[52] 1812 yılı itibariyle vakfın cari geliri 25 milyon akçeyi geçmişti.[53] Ancak bu devasa gelire rağmen Köprülü Vakıfları, 18. yüzyılın sonlarından Tanzimat'ın ilk yıllarına kadar süregelen dönemde büyük meblağlara ulaşan bütçe açıklarıyla yüzleşmek zorunda kalmıştı. Artan cari açıklarını kapatmak için öz sermayenin tüm imkanlarını kullanan vakıf, son olarak borçlanma yoluyla dış finansmana yönelmişti.

Köprülü ailesinden 1697-1702 yılları arasında sadrazamlık yapan Köprülü Amcazade Hüseyin Paşa'nın vakfına ait muhasebe kayıtları da yukarıdaki vakıflarda yaşanan mutlak krizi yansıtır. Amcazade Hüseyin Paşa'nın Tablo-3'te listelenen hesapları ilk bakışta, bütçe fazlası verir görünümdedir. Ne var ki gerçekte durum bunun tam tersiydi; zira vakıf, mali dengeyi ancak kullandığı kredilerle sağlayabilmekteydi. 1766 yılında İstanbul'daki han tamiri için vakfın dönem gelirinin %83'üne tekabül eden 2.145.000 akçelik yeni finansman, borçlanma yoluyla sağlanmıştı. 1797 ve 1798 senelerinin bütçeleri görünürde fazla vermişti. Ancak

51 Köprülü Mehmet Paşa'nın 1661 tarihli vakfiyesi, VGMA, 580: 127/77. Fazıl Ahmet Paşa'nın 25 Safer 1089/18 Nisan 1678 tarihli vakfiyesi, VGMA, 580: 140/78.

52 BOA, Ev. HMH.d 6557, s. 16-17, 77-78.

53 Mütevelli Mehmet Asım Bey zamanında düzenlenen 1812 tarihli bütçeye göre yıllık gelir 213.787,5 kuruştu (25.654.500 akçe). BOA, Ev. HMH.d. 21672-A, s. 31-33.

bu fazlalık, 13 kişiden alınan toplam 90.000 kuruş civarındaki borçla sağlanabilmişti. Nitekim Mütevelli Mehmet Sait Bey tarafından hazırlanarak Şeyhülislamın onayından geçen ana muhasebe defterine vakfın "duyûn-ı kesîreye müstağrak" (büyük borca batmış) olduğu notu düşülmüştü.[54] Amcazade Hüseyin Paşa Vakfı, bilhassa 1780-1810 yılları arasında büyük mali sorunlar yaşamış ve bu kriz dönemi sarrafların taraf olduğu çok boyutlu borçlanmalar ve teminat antlaşmalarıyla aşılabilmişti.

Tablo 3: Köprülü Amcazade Hüseyin Paşa Vakfı (Bütçeler-Akçe)

Yıl	Gelir-Aslı Mal	Gelir-Mahsulat	Gider	Fark	Defter
1766	2.898.270,0	2.562.670,0	3.847.729,0	-1.285.059,0	5411
1768	2.900.510,0	2.564.910,0	3.364.413,0	-799.503,0	5411
1769-1770	6.338.030,0	6.002.430,0	6.003.653,0	-1.223,0	5411
1772-1773	4.499.220,0	4.163.620,0	4.145.142,0	18.478,0	5677
1797	5.936.040,0	5.600.440,0	3.178.556,0	21.174,0	6557
1798	5.663.264,0	3.122.340,0	3.293.700,0	2.369.564,0	6557
1812		66.378,0 (krş)	55.134,0	11.244,0	21672-A

Tablo 4, 1770-1850 arasındaki 80 yıllık dönemde nadiren bütçe fazlası veren Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın yıl sonu gelir-gider hesaplarının dökümünü sunar. Bu dönemde *icare-i vahide*li taşınmazların *icaretey*ne dönüştürülmesi yöntemiyle, *duagu* vazifesi ihracıyla veya yeni muaccele girişiyle öz sermayeden yaratılan kaynaklar sınırlı bir iyileştirmeden öteye gidememişti. Nihayet vakıf, 1780-1840 arasındaki 60 senelik dönemi sarraflardan kullandığı kredilerle atlatabilmişti.

54 BOA, Ev.HMH.d 6557, s. 16b.

Tablo 4: Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfi- Bütçeler (1770-1850)

Tarih	Gelir	Gider	Fark	Farkın Gidere Oranı	Farkın Gelire Oranı	Defter
1770-71	3.741.077	5.962.700	-2.221.623	-37,26	-59,38	5727
1772	1.976.160	4.636.064	-2.659.904	-57,37	-134,60	5845
1774	1.440.920	5.076.735	-3.635.815	-71,62	-252,33	5932
1775	3.584.220	7.032.937	-3.448.717	-49,04	-96,22	5963
1788	2.179.620	2.762.644	-583.024	-21,1	-26,75	6729
1789	2.154.780	2.650.219	-495.439	-18,69	-22,99	6793
1790-91	3.362.460	3.630.636	-268.176	-7,39	-7,98	6856
1793	2.050.200	3.760.739	-1.710.539	-45,48	-83,43	7061
1795	2.109.600	5.265.333	-3.155.733	-59,93	-149,59	7220
1797	3.129.110	3.371.729	-242.619	-7,2	-7,75	7367
1798	2.708.888	2.838.263	-129.375	-4,56	-4,78	7432
1799	2.300.716	2.645.790	-345.074	-13,04	-15,00	7523
1800	3.223.459	3.102.626	120.833	3,89	3,75	7593
1802	2.637.545	2.215.132	422.413	19,07	16,02	7734
1803[55]	25.434	18.779	6.656	35,44	26,17	7777
1805	20.469	21.572	-1.103	-5,11	-5,39	7882
1806	27.951	30.975	-3.024	-9,76	-10,82	7928
1808	19.873	22.417	-2.544	-11,35	-12,80	8015
1810	27.584	29.650	-2.066	-6,97	-7,49	8172
1813	29.515	47.919	-18.404	-38,41	-62,36	8250
1821	45.001	16.878	28.123	166,63	62,49	8664
1822	43.977	16.995	26.982	158,77	61,36	8719

55 Kuruş para birimine geçilmiştir.

1823	34.531	41.008	-6.478	-15,8	-18,76	8799
1824	25.631	32.404	-6.773	-20,9	-26,43	8849
1826	38.135	75.781	-37.646	-49,68	-98,72	8930
1827	44.481	69.245	-24.765	-35,76	-55,67	9078
1828	35.726	53.726	-18.000	-33,5	-50,38	9168
1830	33.676	39.574	-5.898	-14,9	-17,51	9358
1831	42.255	166.050	-123.796	-74,55	-292,98	Ev.d 9413
1833	69.743	149.704	-79.961	-53,41	-114,65	Ev.d 9726
1834-36	78.309	128.045	-49.736	-38,84	-63,51	EV.THR 73/100
1837	78.471	87.834	-9.363	-10,66	-11,93	EV.SRG 106/149
1839	70.768	42.991	27.777	64,61	39,25	EV.MH.49/11
1844	43.778	69.556	-25.779	-37,06	-58,89	Ev.d 12170
1846	78.723	58.693	20.030	34,13	25,44	Ev.d 12715
1849	89.541	61.832	27.710	44,81	30,95	Ev.d 13617
1850	79.766	74.766	5.000	6,69	6,27	EV.MH. 307/12

Kreditörler: Tanıdık ve Bildik Çevrenin Güvenli Limanı

Modern bankacılık kurumlarının ortaya çıkmasından önce bütçe açıklarını dış finansmanla yönetmek zorunda kalan vakıflar, çoğunlukla yakın akrabalar ve tanıdık ağları kanalıyla ancak yerel düzeyde fon akışı sağladılar. Sıradan insanlar yakın tanıdık ve bildik çevrelerinden gayriresmî yollarla kredi temin edebilirlerdi. Ancak muhasebe denetimleri oldukça sıkı takip edilen vakıf kurumları için gayriresmî yollar pek olası ve güvenli değildi. Vakıf mütevellileri sorumlu oldukları muhasebe döneminde tüm girdi ve çıktıları, en küçük ayrıntısına kadar muhasebe defterlerine kaydetmek zorundaydı. Mütevelliler kredi kullanımı, tamirat, bakım, restorasyon ve yeniden inşa işleri için yapacakları harcamaları Evkaf Müfettişinden resmi izin aldıktan sonra muhasebe defterine işleyebiliyordu. Dolayısıyla vakıf finansmanları ister faiz içermeyen *karz-ı hasen* türünden ister faizli krediler nev'inden olsun, resmi kanallarla ve ancak mahkeme onayından sonra gerçekleştirilirdi.

Vakıfların yöneticisi konumundaki mütevelliler ve vakıf evlatları ile cabi, katip, mütevelli kaymakamı, vekiharç gibi birçoğu vakıf kurucusunun kapısından yetişen ve vakıfla organik bağı olan görevliler, yakın akraba ve tanıdık çevreler kredi temini konusunda ilk başvurulan kişilerdi. Bu ilk gruptan sağlanan kısıtlı krediler, genellikle karz-ı hasen türündendi ve faiz içermezdi. Büyük paşa vakıflarının mütevellileri aynı zamanda çeşitli saray kadrolarında bulunan ya da kadı, müderris, dersiam ve paşa olarak devletin üst bürokrasisinde görev yapan, iyi eğitimli, zengin ve genellikle ilmiye sınıfından meslek sahibi kişilerdi. Dolayısıyla yönettikleri vakıfların bütçe açıklarını imkanları ölçüsünde öncelikle kendileri karşılamaya çalışmışlardı.[56]

Bütçe açıklarının sürdürülebilir mali yapıyı tehdit ettiği, açığı kapatmada öz sermayenin yetersiz kaldığı ya da finansmanın tanıdık çevrelerden kısa vadeli faizsiz borçlanmalarla karşılanamadığı durumlarda, faizli dış borçlanma kaçınılmaz tek seçenekti. Müslüman toplumlarda faiz konusu çok tartışılmakla birlikte alternatif bir ekonomik model geliştirilemediğinden, paranın kullanım bedeli olarak ortaya çıkan faizli işlemler, bilinen tüm Müslüman devletlerde farklı yöntemlerle uygulanagelmiştir.[57] Osmanlı'da genellikle *muamele-i şer'iyye* ve *bey' bi'l-vefâ* yöntemleriyle yapılmış borçlanma sözleşmelerinde geçen "çuka bahası, murâbaha, ribh, güzeşte, semen, devr-i şer'î, mâ'rifet-i şer'î" gibi adlarla anılan fazlalığı, faiz kapsamında değerlendirmek gerekir. Nitekim vakıf belgeleri de bu değerlendirmeyi

56 Örneğin Sokullu Mehmet Paşa Vakfı'nın mütevellisi Kadı Numan Bey, 1782'de vakfın cari gelirinin yaklaşık yarısına tekabül eden 3.674.954 akçeyi, bütçe açığını kapatmak üzere kendi cebinden karşılamıştı. Mütevelli Abdurrahman Bey, 1791 senesinde 776.031 akçe, mütevelli Hacı Halil Bey ise 1801 yılında vakfa 6.125,5 kuruş kredi sağlamıştı. 1810'da mütevelli Kadı Hacı Halil Bey, kendisinden sonra mütevelli olan Yusuf Bey'den vakfın bütçe açığını kapatmak için 32.543 kuruş kredi kullanmıştı. Diğer taraftan tanıdık çevrelerden veya doğrudan vakfın mütevellilerinden alınan kredilerin her zaman karşılıksız olmadığını belirtmek gerekir. Pek çok kredi sözleşmesinde tanıdıkların da faiz talep ettiği ortadadır. Nitekim uzun yıllar Köprülü Vakıflarının mütevelliliğini Müderris Mehmet Asım Beyle birlikte yürüten Mehmet Tabip Bey, 1813 yılında dedesi Köprülü Mehmet Paşa'nın kütüphanesi ve türbesinin giderlerine sarf edilmek üzere kurduğu kendi vakfından, Köprülü Vakıflarına 1817 yılında %12 faizle 5.000 kuruş kredi sağlamıştı. BOA, Ev. HMH.d 6552; 6871; 7595; Evkaf Müfettişliği, 313, s. 48; 332, s. 148.

57 Timur Kuran, *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East*, Princeton University Press, Princeton -Oxford, 2011, s. 147-150; Barkan, agm.,s 31-38; Murat Çizakça, *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World From the Sevent Century to the Present*, Boğaziçi University Press, İstanbul 2000, s. 46-47; Murat Çizakça-İsmail Kurt, *Risk Sermayesi Özel Finans Kuruluşları ve Para Vakıfları*, İSAV, İstanbul 1993, s. 19; Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700,* The Hebrew University Press, Jerusalem 1988, s. 128; J.E. Mandaville, "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, 10, 1979, s. 298-308.

doğrulamaktadır. Zira her ne kadar uygulama İslam hukukuna dayandırılsa da bu yöntemle ortaya çıkan fazlalığı mudarebe yöntemiyle edile edilen kar ortaklığı kapsamında görmeyen taraflar, yaptıklarının açıkça faizli bir işlem olduğunun bilincindeydiler.

Evkaf Müfettişliği onaylı binden fazla kredi sözleşmesinin analizi, uygulamaya esas yöntemin muamele-i şer'iyye olduğunu ortaya çıkarmaktadır. İpotek karşılığı çifte satış yöntemi nadiren uygulanmıştır. Mahkeme tescilli 1.000 kuruşluk %15 faizli standart bir kredi sözleşmesi şu şekilde gerçekleştiriliyordu: Kredi işleminin tarafları Evkaf Müfettişinin veya vekilinin huzurunda yeri ve zamanı önceden belirlenen bir evde toplanırdı. Kredi talebinde bulunan vakıf veya şahıs (A); sarraf, vakıf, şahıs veya terekeden (B) 1.000 kuruş parayı ikrazen talep ederdi. A tarafı B'den 1.000 kuruş parayı ikraz ve kabul ettikten sonra yine B'nin malından "semeni" veya "murabahası" 1 yıl sonra ödenmek üzere (elbette daha kısa vadeli borçlanmalar görülmekle birlikte bu süre umumiyetle 1 yıllıktı ve 3 yıla kadar çıkabilmekteydi) faiz oranında fiyatı kararlaştırılmış araç olarak bir metayı borca konu anaparanın %15'i oranında bir bedel üzerinden 1 sene sonra ödenmek üzere müeccel (ertelenmiş) ve mev'ûd (vadeli) olarak satın alıyordu. Müslümanlar arasında gerçekleştirilen kredi sözleşmelerinde bu araç "Fetavâ-yı-Ankaravî, Behcetü'l-Fetavâ, Feyzullah Efendi Fetavâsı, Çatalcalı Ali Efendi Fetvası, Mushaf, Guduri Şerhi, Dürer-Gurer, Fetavâ-yı Numaniye, Tefsîr-i Kadı Beyzâvî" gibi fetva kitapları ile dini kitaplardı. Taraflardan birinin gayrimüslim veya sarraf olduğu durumlarda muamele-i şer'iyyeye konu en yaygın araç, hilali koyun saatiydi. Bunu sırasıyla samur kürk ve marpuç şal ile elmas, yakut veya zümrüt taşlı yüzük ya da altın bilezik gibi değerli ziynet eşyaları takip ederdi. İşleme konu aracın adedi genellikle vade süresini belirlerdi. Örneğin 1 hilali koyun saat veya 1 cilt Behçetü'l-Fetavâ kitabı 1 yıllık vade süresini belirtirken 2 hilali saat ile iki fetva kitabı umumiyetle 2 senelik vadeyi ifade ederdi. Böylece tescil edilen işlem sonunda kredi talep eden kişi veya vakıf kurumu (A), 1 yıl sonra 1.150 kuruş olarak geri ödemek üzere B'den 1.000 kuruş borç para almış olur, mahkeme de bu sözleşmeyi tescil ederdi. Bu nevi sözleşmelerde krediler açıkça basit faizle arz ediliyordu. Bileşik faizin uygulandığı sözleşme örneği tespit edilemedi. Vade sonunda ödenemeyen kredilere ilişkin tahakkuk eden yıllık faiz tutarı borçludan tahsil edilir, borca konu anaparaya genellikle ilk sözleşmedeki muamele oranında yeniden faiz (devr-i şer'î) uygulanırdı.

Tablo 5, 6, 7 ve 8 incelenen dört büyük vakfın 18. yüzyılın sonlarından 1840'lı yıllara kadar uzanan dönemde kullandığı, faiz oranı ile vade süresi açıkça belirti-

len kredilere ilişkin kayıtları içermektedir. Vakıf muhasebe defterleri aynı dönemde vakıfların kasalarına özellikle sarraflardan borçlanma yoluyla sağlanan büyük miktarda para girişi olduğunu teyit etmektedir.

Tablolar incelendiğinde göze ilk çarpan finansman kaynağının sarraflar olduğu görülür. Müteselsil krediler göz ardı edildiğinde yaklaşık her üç krediden biri sarraflardan alınmıştır. Sarraflar tüm zamanlarda 1 milyon kuruşu biraz aşan tutarla, dört vakfın kullandığı toplam kredinin %55'ini sağlamıştır. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, 22 krediden 16'sını sarraflardan alarak bu grupla en çok sözleşme imzalayan vakıftır. Diğer taraftan Merzifonlu Vakfına nazaran Köprülü Vakıflarının borç bulmakta o kadar zorlanmadığı ve çok farklı çevrelerden kredi sağladığı anlaşılıyor. Zira vakıf, kullandığı 68 kredinin sadece 9'unu sarraflardan temin etmiştir. Benzer şekilde Sokullu Mehmet Paşa Vakfı da finansman kaynaklarını taraflar arası karşılıklı güvene dayanan bağlarla çeşitlendirebilmiş; bu sayede oldukça geniş bir yelpazede borçlanabilmiştir.

Elimizdeki veriler mevduat ve tasarruf bankalarının yokluğunda, Osmanlıda çok çeşitli kredi kanallarının bulunduğunu gösterir. Hiç şüphesiz vakıflar ve hane halklarının çoğu, tüketime yönelik kısa vadeli acil nakit ihtiyaçları için tek bir kaynaktan veya muhataptan finansman aramak zorunda değildi. Mali sorunlar yaşayan vakıfların finansman arayışında sarraflardan sonra en sık başvurduğu kurumsal yapılar diğer vakıflardı. Doğrudan para vakfı olarak kurulmayan çok sayıda vakıf, bütçe fazlalarını işletmek amacıyla kurumsal düzeyde kreditör rolü üstlenmişlerdi. İncelenen dönemde hiçbiri nakit vakfı olarak kurulmayan ve zaman zaman kendileri de kredi kullanmak zorunda kalan Manisalı Mehmet Paşa, Yemen Fatihi Gazi Sinan Paşa, Kazasker Damat Abdurrahman Efendi, Nişancı Cedit Mehmet Paşa, Altıpoğaçazade Ahmet Paşa, Mihrişah Valide Sultan, Yusuf Paşa ve Bayram Paşa vakfı gibi çeşitli vakıflar, diğer vakıflara para vakıflarının temin edemediği daha yüksek tutarda kredi temin etmekteydi. Diğer taraftan tüm kredi sağlayıcıları içerisinde para vakıfları, bariz şekilde en yüksek faiz talep eden kurumlar olarak dikkat çekiyordu. Dönem boyunca para vakıflarının arz ettiği kredilerde faiz oranı, umumiyetle devletin tereke borçlanmalarında belirlediği resmi tavan oranı olan %15 üzerinden hesaplanmıştı.

Vakıflar sosyal ve ekonomik etkileşim içerisinde oldukları, muhtemelen çoğu tanıdık olan ve karşılıklı güven duydukları yakın çevreden borçlanma yapıyordu. Bu bağlamda Sokullu Mehmet Paşa Vakfı, borç aldığı kişilerden Rumeli kadısı Ali Efendi'nin eşi Hace Fatma Hatun, Edirne Bostancıbaşısı Yakup Ağa'nın kızı Afife

Hanım, Zal Mahmut Paşa Mahallesinde sakin Hoşzeban Hatun, Şerife Hamdune Hanım, Bedros kızı Sultana adlı kişileri yakından tanıyor olmalıydı. Diğer yandan bazı kayıtlarda borç alınan kişilerin vakıfla organik bağı açıkça ifade edilmişti. Örneğin Sokullu Mehmet Paşa Vakfi'na 1804 yılında 3.000 kuruş kredi sağlayan kişi, önceki mütevelli Abdurrahman Bey'in eşi Cihanşah Hatun'du. Vakfın halihazırdaki mütevellisi Hacı Halil Bey'in yerine mütevelli olacak olan Yusuf Bey, 1810 yılında vakfa 32.500 kuruş kredi sağlamıştı. Benzer şekilde Şeyhülislam Molla Mehmet Efendi'nin kızı Şerife Adile Hanım, Şeyhülislam Zeynelabidin Efendi'nin kızı Nesibe Hanım, Yeniçeri ağası Mehmet Sait Ağa'nın kızı Şerife Emine Hanım, Pirinççi Sinan Mahallesinde sakin Şemsiye Hanım, Bursa kadısı Süleyman Molla kızı Hatice Hanım, Abdi Paşa eşi Hatice Hanım gibi çok sayıda kadından yüklü miktarda borç alan Köprülü vakıflarının yöneticileri, borç aldıkları bu kişilere yakın sosyal çevrede yaşıyordu. Şeyhülislam Seyyid Zeynelabidin Mehmet Efendi'nin (ö. 1824) ailesinden alınan düşük faizli borçlar özellikle dikkat çekicidir. Köprülü vakıfları, Zeynelabidin Efendi'nin oğlu Mehmet Arif Efendi'den 1817 yılında üç yıl vadeyle 55.000, diğer oğlu Mehmet Ataullah Efendi'den 1822'de 10.000, kızı Şerife Adile Hanım'dan 1821'de 25.000, diğer kızı Şerife Nesibe Hanım'dan 25.000 ve eşinden 50.000 kuruş borç almıştı. Yaklaşık on beş yıl sonra kapatılabilen bu krediler için vakıf yıllık %9,6 oranında, görece düşük bir faiz ödemişti. Köprülü vakıflarının mütevellisi Müderris Ahmet Asım Bey zamanında ilmiye sınıfından olan Kadı Ömer Efendi, Kütüphaneci Seyyid Mehmet Efendi, Müderris Seyyid Mehmet Arif Molla, Müderris Mehmet Ataullah Efendi, Kazasker Hacı Ömer Efendi, Bursa kadısı Süleyman Efendi gibi çok sayıda kişiden borç alınmıştı. Müderris Ahmet Asım Bey'in günlük hayatta diyalog içerisinde olduğu ilmiye sınıfının bu muteber şahsiyetlerini yakından ve doğrudan tanıması, yönettiği vakıf adına krediye erişimi kolaylaştırmış olmalıydı. Zira bu ilk yakın çevreden alınan borçların faiz oranları, umumiyetle %10-12 arasındaydı ve para vakıflarından alınanlara kıyasla daha düşüktü. Mütevellilerin sosyal, kültürel ve ekonomik etkileşim içerisinde olduğu "tanıdık-bildik" kişilerin karşılıklı müzakereleriyle belirlenen borçlanma kayıtları, taraflara esneklik ve iş birliği sağlamıştı. Tanıdık ve yakın akraba çevresinin karşılıklı güven ve itimada dayalı sosyal bağları, büyük çaplı finansmanlara daha düşük faiz oranlarıyla erişimi kolaylaştırıyordu.

Vakıflar finansman arayışında, kadın ve erkek gayrimüslim çok sayıda zengine de başvurmuştu. Kredi sağlayan gayrimüslimlerin önemli bir bölümü vakıf mukataalarına kefil olan kişilerle vakıflara kredi sağlayan sarrafların akrabalarıydı. 15 Mart 1803 tarihli bir kredi sözleşmesine göre Amcazade Hüseyin Paşa Vakfi'nın mütevel-

lisi Nefise Hanım, işlerini Sofçular Hanında yürüten Kalcıoğlu Andon'dan 19.000, Eflak Voyvodası boyarlarından Aleksandri v. Nikola'dan 7.762 ve Tarabya köyünde ikamet eden eşi Raliçe'den 6.900 kuruş borç almıştı. Alınan borçlar, Andon'un akrabası ve bu esnada Kaşıkçılar Hanı'nda sarraflık yapan Sarraf Kostanti ve İstefan'a olan borçların kapatılmasında kullanılmıştı.[58] 1810 tarihli bir belgeye göre, Amcazade Hüseyin Paşa Vakfı'na 1790'lı yıllardan itibaren düzenli aralıklarla kredi veren ve Kuruçeşme'de ikamet eden Eleni b. Hermezaki isimli kadını, mahkemede, vakfın bir hayli kredi kullandığı sarraf Kostaki temsil etmişti.[59] Sokullu Mehmet Paşa Vakfı'nın gerçekleştirdiği 1819 tarihli diğer bir borçlanma işleminde vakfın Sarraf Mercan'a olan 20.000 kuruş borcu, önce oğlu Sarraf Serkiz'e daha sonra kız kardeşi Ava'ya havale edilmişti.[60] Sarraf Kostaki v. Aslan'ın kız kardeşi Palasiçe, mahkemede kendisini temsil eden sarraf abisinin vekaletiyle Hüseyin Paşa Vakfı'na % 15 faizle 4.000 kuruş kredi sağlamıştı. Abdi Subaşı Mahallesinde ikamet eden ve askerî taifeden olduğu özellikle vurgulanan Vasikali v. İsravraki, Amcazade Hüseyin Paşa Vakfı'na 1793 yılında yaklaşık 33.000 kuruş gibi oldukça yüksek bir meblağı yıllık %15 faiz oranıyla teslim etmişti.[61] Kaşıkçılar Hanı sarraflarından Sarraf Aleko v. İskerlet, Köprülü vakıflarına 1802 senesinde yıllık %11,5 faizle 39.000 kuruş kredi sağlarken kız kardeşi Loliçe %10 faizle 11.000 kuruş kredi sağlamıştı.[62] Tüm bu örnekler, Osmanlı'da modern bankacılığın doğuşundan önce çeşitli sosyal ve ekonomik ortamları paylaşan farklı toplum katmanlarından bireylerin, toplumsal yapıya gömülü ekonomik faaliyetlerde etkin rol oynadığını ve şartlarını piyasa koşullarının belirlediği gayet gelişmiş bir para mübadelesinin var olduğunu teyit etmesi bakımından önemlidir.

Finansal Aracılar: Sarraflar

Krizler karşısında vakıflara en büyük destek sarraflardan gelmiştir. Vakıf kredi kayıtları mali kriz içerisindeki pek çok vakfın, ihtiyaç duyduğu büyük çaplı likiditeyi sarraflardan sağladığını göstermektedir. Devletin resmi kanallarınca da onaylanan bu krediler vakıfların hayatta kalmasına önemli katkılar sağlamıştır. Mamafih bu dönemde vakıfların sarraflarla kurduğu ekonomik bağlar finansman sağlamanın

58 Evkaf Müfettişliği, 280, s. 190-91.

59 Belgeye göre Eleni, vakıftan toplamda 43.552,5 kuruş alacağı olduğunu iddia etmekle birlikte, taraflar 28.280 kuruş üzerinde sulh sağlamıştı. Evkaf Müfettişliği, 308, s. 211.

60 Evkaf Müfettişliği, 387, s. 2.

61 Evkaf Müfettişliği, 255, s. 38.

62 Evkaf Müfettişliği, 280, s. 70 ve 154.

çok ötesine geçmişti. Hiç şüphesiz sarraflar, 18. yüzyılın sonundaki parasal krizde hem kefil hem de finansman kaynağı olarak toplumsal hayattaki rollerini artırmıştı. Yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin en köklü kurumları olan vakıfları da içine alan yeni iş birlikleriyle iktisadi hakimiyet sahalarını, daha önemlisi meşruiyet alanını genişleten sarraflar, bankacılık faaliyetlerinin başladığı döneme kadar -1780-1850 yılları arasında- en etkin dönemlerini yaşamışlardır. Bu dönemde büyük mukataa birimleri için sigorta ve ikame rolü üstlenen; ayrıca Osmanlı hanedanı ve ileri gelen devlet adamlarını finanse eden sarrafların bu rollerine, vakıfların yönetimi gibi son derece önemli yeni fonksiyonlar eklenmişti.[63] Sarraflar bir kredi mercii hâline gelerek günümüzün ticaret bankaları gibi tipik bir finansal aracıya dönüşürken, ödenemeyen krediler, kredi riskini ve beraberinde temerrüt riskini doğurarak 19. yüzyılın ilk yarısında 57 sarrafın iflasına yol açmıştır.[64]

Vakıflara finansman sağlayan sarrafların önemli bir kısmı gedikli İstanbul sarraflarıydı ve bunların büyük bir bölümü mesleklerini Kapalıçarşı civarındaki vakıf hanlarında icra ediyordu.[65] Çarşı içindeki Valide Hanı, Suluhan, Çuhacı Han, Vezirhanı, Sofçular Hanı, Yeni Han, Sorguççu Hanı, Yolgeçen Hanı ve Kaşıkçılar Hanı en çok rağbet gören hanlardı.[66] Mesleklerini bu hanlarda icra eden, "İstanbul'la özdeşleşen kadim finansçılar olan sarraflar 1830'lu yıllara gelindiğinde

63 Padişahların, valide sultanların, sadrazamların ve bürokrasideki pek çok ricalin bezirganları ve bankerleri olan sarraflar; para bozma, kredi sağlama, hanedana ve ileri gelen devlet adamlarına kumaş, mücevher gibi lüks mallar tedarik etme, mültezimlere kefil olma, bankacılık ve ticaret yapma gibi pek çok sahada faaliyet gösterirdi. Sarrafların zamanla değişen rolleri ve üstlendikleri temel fonksiyonlara ilişkin bir hayli zengin literatür oluşmuştur. Onnik Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık: Rumlar, Museviler ve Ermeniler (1650-1820)*, YKY, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2017, s. 26-37; Yavuz Cezar, "The Role of the *Sarrafs* in the Ottoman Finance and Economy in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", *Frontiers of the Ottoman Studies*, vol. I, Eds.: Colin Imber-Keiko Kiyotaki, London 2005, s. 61-76; Bölükbaşı, agm., s. 19-96, Araks Şahiner, *The Sarrafs of Istanbul: Financiers of the Empire*, Boğaziçi Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995; Hagop L. Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, Aras Yayınların, İstanbul 2013; Ertan Ünlü, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Merkez- Taşra Bağlamında Sarrafların İlişki Ağları: Bir Sosyal Ağ Analizi Yöntemi Denemesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2020.

64 Al-Aka, agm., s. 19-20.

65 İlk kez 1691'de hazırlanan sarraf nizamıyla bir lonca örgütlenmesine kavuşan sarraflar, 1691-1835 yılına kadar geçen sürede 14 defa değiştirilen nizamlarla görevleri, mükellefiyetleri ve sayıları teşkilatlandırılmıştır. 1820-1824 arasında sayıları 180'e ulaşan İstanbul sarraflarının 73'ü gediklidir. Bölükbaşı, "İstanbul Sarrafları", s. 24-28.

66 Bölükbaşı tarafından yayımlanan sarraf listelerine bakıldığında 1710-1824 yılları arasında faaliyet gösteren sarrafların birkaç istisna dışında tamamına yakını, Kapalıçarşı merkezli ticari bölgede yer alan hanlarda faaliyet gösteriyordu. Bölükbaşı, agm., s. 37-86.

tedricen diskalifiye olmuş ve yerini dış ticaretin artışıyla palazlanıp, sonrasında finans alanına geçerek Galata'yı finans merkezine dönüştüren Galata bankerleri veya tüccarları olarak bilinen sınıfa bırakmıştır."[67] Tanzimat'la birlikte Kapalıçarşı etrafındaki finans merkezi tedricen Galata'ya kaymış, kadim gedikli İstanbul sarraflarının yerini alan ve kısaca Galata bankerleri olarak adlandırılan sınıfın kendi isimleri veya ürettikleri ürünlerin adını alan tüccarlara ve bankerlere büro tipi ofis olarak kiralanan yeni tip hanlar ile iş merkezleri ön plana çıkmıştır.[68] Vakıf hanlarında mesleklerini ve dükkanlarını babadan oğula devrederek uzun yıllar kiracı konumunda ikamet eden sarraflarla vakıflarda aile içinden silsile hâlinde görev yapan mütevelli statüsündeki yöneticiler, birbirlerini yıllardır yakından tanıyor olmalıydı. Zira vakıfların, kendi vakıf hanlarında mesleklerini icra eden ve uzun yıllar süregelen kredi ve finansal aracılıkları nedeniyle "sarraf-ı vakıf" olarak tanımladıkları bu sarraflara finansman arayışında öncelik vermeleri tesadüf olmasa gerekti.

Vakıf kredi kayıtları sarraflarla vakıfların üç aşamalı iktisadi ve kurumsal iş birliğini ortaya çıkarmaktadır. İktisadi ve finansal iş birliği sarraflardan kredi çekilmesiyle başlıyordu. Mali sorunların kısa vadeli kredilerle çözülemediği hallerde vakıf mukataalarının ipotek benzeri karşılık gösterildiği daha büyük kredilerin çekildiği ilk aşamanın ardından, tüm mukataa birimlerinin ihale ve takibinin sarraflara devredildiği ikinci aşamaya geçilirdi. Bu yöntemin de çözüm olmadığı durumlarda mütevelli, üçüncü aşamada son çare olarak, vakfın yönetim kurulu üyeleri diyebileceğimiz tüm ilgililerin oluruyla, borçlar kapatılıp kriz atlatılıncaya kadar vakfın idaresini alacaklı durumundaki sarrafa süresiz olarak devrederdi. Ele alınan dört vakıf başta olmak üzere mali kriz içindeki pek çok büyük vakıf bahsedilen her üç aşamayı tecrübe etmişti.[69]

67 Bu tespitlerin önemli bir bölümü büyük bir incelikle görüş ve önerilerini paylaşan Doç. Dr. Hüseyin Al'a aittir. Hüseyin Al'ın yanı sıra makale hakkında son derece kıymetli değerlendirmeler yapan İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi hocalarından Doç. Dr. Yakup Akkuş ile ODTÜ Tarih Bölümü'nden Prof. Dr. Kayhan Orbay'a teşekkürü bir borç bilirim.

68 Jamgoçyan, *age*, s. 84-85; Nursel Gülenaz, *İstanbul'da 19. Yüzyıl ve Sonrası Ticaret Han ve Pasajlarının Stil ve Fonksiyon Bakımından İncelenmesi*, İTÜ Sanat Tarihi Bölümü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998, s. 39-50; Başar Ergüder, *İstanbul'un Finans Sermayesi Haritasında Galata Hanları (1868-1945)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011, s. 195-202.

69 Bu vakıflar arasında Rüstem Paşa, Mihrimah Sultan, Şah Sultan, Zal Mahmut Paşa, Kaymak Mustafa Paşa, İbrahim Paşa vakıfları gibi büyük vakıflar vardı. 1815 tarihli bir muhasebe defterine göre Selimiye ve Şah Sultan vakıflarının yönetimi Sarraf Hoca Agop'un kontrolündeydi. Muhasebe defterinin sonuna sarraf "bende-i sarraf Agop, sakin-i Han-ı Valide" yazılı kendi mührünü vurmuştu. BOA, Ev.HMH.d 8398. 1824 tarihli diğer bir muhasebeye göre mukataaları

Sokullu Mehmet Paşa Vakfı, 1790-1820 yılları arasında, çoğu akraba olan Stefan, Kirkor, Kaspar, Evanis, Mercan, Sarkis, Mardiros v. Ağop ve Mardiros v. İstefan adlı yedi sarraftan kredi kullanmıştı. 1790'lı yıllarda bütçe açıklarını kapatmak için Sarraf Kirkor ve Kaspar'dan alınan kısa vadeli krediler bir türlü ödenemeyince borca karşılık Rumeli bölgesindeki mukataa birimleri karşılık gösterilmiş, daha sonra mukataaların ihale ve gelirlerinin kontrolü sarraflara devredilmiştir. 1797'de yandığı için sarraflardan çekilen kredilerle bin bir güçlükle esaslı bir tamirden geçirilen Azapkapı'daki Sokullu Mehmet Paşa Camii, 1807 tarihli Galata ve Azapkapı yangınlarında tekrar yanmıştı.[70] İlk yangının yaralarını sarmak için sarraflardan alınan krediler kapatılamadan meydan gelen bu ikinci yangın, bir süredir mali sorunlar yaşayan vakfın kırılgan bütçe dengesini bütünüyle bozmuştu. Azapkapı Camii'nin tamir masraflarında kullanılmak üzere 9 Haziran 1801'de Sarraf Mardiros v. Ağop ile ortağı Sarraf Mardiros v. İstefan'dan alınan 81.162 kuruş tutarındaki kredi borcu, dokuz yıl sonra, Sarraf Hoce Mercan'dan alınan borçla kapatılabilmişti.[71] Vakıf, sarrafa olan yüklü miktardaki borcunu bir başka sarraftan aldığı yeni krediyle ödeyebilmişti. Böylece vakıf mütevellisi ve yönetimde söz ve hak sahibi olanlar, ödenemeyen batık krediler karşısında, düzenli aralıklarda yaptıkları yetki devir sözleşmeleriyle, idari yetkilerini sarraflara devretmek zorunda kalıyordu.[72]

Darphane tarafından yönetilen çok sayıda vakfın mukataa ipoteklerinden sarraflara 475.193,5 kuruş borcu vardı. BOA, Ev.HMH.d 8843. Muhasebede uzmanlaşma ve para yönetmedeki becerileri sebebiyle 19. yüzyılda Beyhan Sultan, Bezm-i Alem Valide Sultan, Hatice Sultan, Mihrişah Sultan ve Pertevniyal Valide Sultan tarafından kurulan çok sayıda hanedan vakıflarının muhasebelerini sarraflar tutmaktaydı.

70 Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler", *İGSA Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I, 1963, s. 366-367.

71 Evkaf Müfettişliği, 313, s. 32.

72 Örneğin 1810 tarihli Evkaf Müfettişi ve aynı zamanda halihazırda sultanın tezkirecisi olan Ahmet Bey'in evinde bu minvalde yapılan bir sözleşmede, vakfı temsilen mütevelli Kadı Hacı Halil Bey'in yanı sıra vakıf evlatlarından Yusuf Bey (Halil Bey'in yerine mütevelli olacaktır) Arif, İbrahim, Şerif Mehmet ve Mehmet beylerle vakıf mürtezikalarından Şeyh Hüseyin Efendi, Hatip ve imam Mehmet Emin Efendi, Kayyımbaşı Mehmet Efendi hazır bulunmuşlar; her biri vakfın sarraflar başta olmak üzere pek çok kişiye borcu olduğunu, gelirlerin yetersiz ve düzensiz olduğundan çalışanların maaşlarının ödenemediğini bu nedenle de sarraflardan birinin mütevelli kaymakamı tayin edilerek vakıf işlerini yürütmesinin zaruret haline geldiğini beyan ve tasdik etmişlerdi. Bunun üzerine Sarraf Mardiros v. Ağop ile Sarraf Mardros v. İstefan, vakfın mukataa, muaccele ve müsakkafat türü taşınmazlarından 1810-1811 yılları arasında elde edilecek tüm gelir ve giderin tek yetkili mercii tayin edildi. Mütevelli Hacı Halil Bey, aylık 600 kuruş tutan tevliyet maaşını almak dışında vakfın hiçbir işine müdahil olmayacağını beyan etmek zorunda kaldı. Evkaf Müfettişliği, 310, s. 190.

Sarraf Mercan ile oğlu ve aynı zamanda ortağı olan Sarraf Sarkis, Sokullu Vakfı'nın sarrafı olarak on beş yıla yakın vakfı idare etmiştir. Kapalıçarşı bölgesindeki Suluhan'da mesleklerini icra eden bu sarraf ailesi Ortaköy'de ikamet ediyordu ve tespit edebildiğimiz kadarıyla üç kuşaktan (Sarraf Avanis oğlu Sarraf Mercan oğlu Sarraf Sarkis) bu yana sarraftı.[73] Sarraflardan sağlanan kredilerde faiz oranı %10 ila %15 arasındaydı. Vakıf yönetiminin sarraflara devredildiği büyük mali kriz zamanlarında bu oran daha da düşürülür hatta bazı yıllarda faiz talep edilmezdi. Örneğin Osmanlı tarihçisi *Şânizâde Tarihi*'nin müellifi Şanizade Mehmet Ataullah Efendi'nin Evkaf Müfettişi sıfatıyla onayladığı 2 Nisan 1818 tarihli bir hüccette, vakfın uzun yıllar sarraflığını yapan Sarraf Mercan ve ortağı Sarkis, alacaklarına karşılık %1'den fazla faiz talep etmeyeceklerini ifade etmişlerdi.[74] Nitekim bu sözleşmeden bir yıl sonra eski borçlara ilave olarak yapılan üç farklı yeni kredi sözleşmesiyle sarraflardan çekilen toplam 116.911 kuruş paraya faiz uygulanmamıştır.[75]

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, 1780-1840 yılları arasında, yaklaşık 60 sene boyunca kurumsal yapısını sarraflardan alınan kredilerle ayakta tutabilmişti. Bu süre zarfında yalnız üç farklı sarraf ailesiyle çalışılmıştır. 18. yüzyılın sonlarından 1800'lerin ilk yıllarına kadar Sarraf Tekfur ile kardeşi Sarraf Murat v. Anderya, vakıf sarrafı olarak ön plandadır. Kapalıçarşı'nın Beyazıt Meydanı'na açılan kapısı yanında Merzifonlu Vakfı'na ait Sorguççu Hanı'nı ofis olarak kullanan bu sarraf kardeşler, vakfa yaklaşık %15 faizle kredi sağlamışlardır. Yeni yüzyılın ilk çeyreğinin kreditörü, Yeni Han'ı ofis olarak kullanan Sarraf Papasoğlu Hoca Sağrem v. Simon'du. Büyük vezirler ve önemli devlet adamlarının yanı sıra hanedan mensuplarına da hizmet veren Sarraf Papasoğlu Sağrem, Osmanlı Devleti'nin muteber kabul ettiği zengin ve büyük sarraflardandı. 1830'lu yıllardan itibaren Yeni Han sarraflarından Sarraf Matos v. Bedros ile ortağı Sarraf Artin, vakfın sarraflığını devralmış; Merzifonlu Vakfı'na ait Sirkeci'deki Vezir Camii adlı caminin yeniden inşasına finansör olmuşlardır. Vezir Camii'nin yeniden inşası için Sarraf Matos'un %12 faizle sağladığı 100.000 kuruştan fazla kredinin 10.710 kuruş tutarındaki son takdisi, yaklaşık 14 yıl sonra ancak 1845 yılında ödenebilmişti.[76]

Dönemin büyük paşa vakıflarının kurumsal mali durumunu betimlemek için kullanılabilecek en iyi kelime muhtemelen temerrüttür. Sarraflardan çekilen, ancak

73 Evkaf Müfettişliği, 387, s. 1/1, 1/2; 381, s. 1-2.

74 Evkaf Müfettişliği, 387, s. 1/1.

75 Evkaf Müfettişliği, 381, s. 2.

76 BOA, Evrak Defterleri (EV.d) 12715.

bir türlü ödenemeyen kredilerin faizleri yeniden yapılandırılıyor, mukataa ve muaccele türünden gelirler ipotek veriliyor, buna rağmen borçlar kapatılamadığı gibi, ertelenen borç taksitleri yeni borçları beraberinde getiriyordu.[77] Nihayet borcun yeni borçlarla kapatıldığı bu kısır döngüde vakıflar çözümü, sarrafların tüm taleplerini karşılayan sözleşmeler yaparak vakıfların idaresini onlara devretmekte bulmuştur.

Merzifonlu Vakfı'nın Sarraf Sağem'le yaptığı kredi sözleşmeleri, mali kriz içerisindeki vakıfların kriz yönetme pratiklerini örneklemesi bir yana, sarrafların, sağladıkları kredilerle güçlenen sosyal ve hukuki etkinlerini göstermesi bakımından özellikle dikkat çekicidir. Bu bağlamda bir müddetten beri vakfın sarrafı olarak mali idaresini yürüten Sarraf Papasoğlu Sağrem, 1810'da imzalanan sözleşmeyle, bir hayli uğraştan sonra zorla ikna edilebilmişti.[78] Sözleşmeye göre Sarraf Sağem, kontrolü dışında yapılan harcamaları öne sürerek bundan sonra vakfın yönetiminde bulunmayacağını ve vakıf hesaplarını tutmayı bırakacağını (izhâr-ı acz birle) tehditkar bir dille bildirmişti. Bu esnada çalışanların maaşlarının ödememesinden kaynaklanan şikayetler neticesinde vakıf yönetimi ve idari kadronun tamamı, vakfın tüm gelir ve giderinin kontrolünün yanı sıra idaresini de kendisine devrederek sarrafın izni olmaksızın hiçbir harcama yapılmayacağını taahhüt etmiştir. Yeni sözleşme ancak bu koşullar altında imzalanabilmiştir. Mütevelli Mustafa Bey, yetkisini devrederken aylık 250 kuruş tutarındaki tevliyet maaşı haricinde hiçbir talepte bulunmayacağını, mukataa birimleriyle kentsel kira getiren gayrimenkuller hakkında idari yetkisine şamil hiçbir temessük kaleme almayacağını, sarrafın izni dışında verilen temessüklere itibar edilmeyeceğini taahhüt etmek zorunda kalmıştır. Vakıf yönetim kurulunun idari yetkisini devrettiği Sarraf Sağem, mütevelli Mustafa Bey'in 1826'da ölümüne kadar geniş yetkilerle vakfı idare etmiş, daha sonra bu yetki Sarraf Matos ile ortağı Sarraf Artin'e devredilmiştir. Sarraf Sağrem bu süreçte ailenin bir diğer üyesi Merzifonlu'nun torunu Kaptanıderya Kaymak Mustafa Paşa Vakfı'nı da yönetiyordu.[79]

77 Evkaf Müfettişliği, 301, s. 69; 322, s. 8; 236, s. 122; 322, s. 137.

78 Evkaf Müfettişliği, 310, s. 191.

79 Sarraf Sağrem v. Papasoğlu Hoce Simon'dan 1810'da %11,7 faizle çekilen (muamele-i şer'iyyeye araç olarak 7 adet Lahori şal kullanılmıştır) 17.077 kuruş kredinin ödenememesiyle Kaymak Mustafa Paşa Vakfı'nın yönetimi de böylece sarrafa geçmişti. Kaymak Mustafa Paşa Vakfı, daha önce Boncukçular Hanında faaliyet gösteren Sarraf Canoğlu Agop ile Kaşıkçılar Hanını ofis olarak kullanan Sarraf Murat'la çalışıyordu ve bu sarraflardan çekilen kredilerde faiz oranları %10 ila %15 aralığında değişiyordu. Evkaf Müfettişliği, 311, s. 16; 289, s. 74-75.

Hiç şüphesiz İstanbul tabii afetlerden ve mütemadiyen tekrarlanan ve büyük tahribata yol açan yangınlardan muzdarip bir kentti.[80] Kent merkezlerindeki han, hamam, cami, mescit, medrese, su yolları, çeşmeler, türbe, dükkan, menzil nev'inden onlarca hayrat ve akar yapıların imarı ile yeniden inşası muazzam meblağlara ulaşan kaynak transferlerini zorunlu kılıyordu. Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yangınların yolaçtığı zorunlu harcamalar, vakıfların bütçe açıklarının ve borçlanmalarının görünürdeki en önemli sebebidir. Vakıfların birçoğu bu harcamaları ancak dış finansmanla karşılayabilmiş; han, medrese, hamam, cami, mescit vb. birçok vakıf eserinin tamiri ve yeniden inşası, sarraflardan çekilen yüklü miktardaki kredilelerle yapılabilmiştir. Bu bağlamda Köprülü Amcazade Hüseyin Paşa Vakfi, 1790'lı yıllarda dış finansman yoluyla kullandığı kredilerin önemli bir bölümünü 1792'de yanan Yolgeçen Hanı adlı meşhur vakıf hanının yeniden inşasında kullanmıştı. Kapalıçarşı'nın Beyazıt meydanına açılan tarafında yer alan 43 odalı Yolgeçen Hanı, 1790-92 yıllarında meydana gelen "harîk-i kebirde muhterik" olmuştu.[81] Mahkemeden hanın tamiri gerekçe gösterilerek alınan kredi onayından sonraki üç yıl içerisinde vakfın Kaşıkçılar'daki hanında mesleğini icra eden Sarraf Kostaki ile Vasilaki v. İstavraki'den %15 faizle 85.000 kuruş civarında kredi kullanılmıştı.[82] Söz konusu borçlar on yıl boyunca yapılandırılmış; nihayet 1803 senesinde İkizciyan ve Bozakişte vakıf mukataaları ile Bursa ve İnebahtı cizye bedeli karşılık gösterilerek alınan yeni krediyle bakiye kapatılabilmişti.[83]

19. yüzyılın ilk yarısında sarraflar, vakıflara sağladıkları yüksek kredilerle büyük paşa vakıflarına ait pek çok mukataanın iltizama verme ve iltizam gelirlerini tahsil etme yetkisini elde etmişlerdir.[84] Bu durum sarrafların hazine mukataaları için mültezimlere kefil veya hazineye garantör olma görevlerinin ötesinde onlara, şartlarını büyük

80 Cezar, agm., s.327.

81 Evkaf Müfettişliği, 246, s. 277.

82 Hassa mimarları tarafından yapılan bedel tespitine göre 18 Eylül 1793 tarihi itibariyle Yolgeçen Hanı'nın yeniden inşası için enkaz bedelinin dışında 57.872 kuruş harcanmıştı. Evkaf Müfettişliği, 255, s. 37.

83 Evkaf Müfettişliği, 280, s. 190.

84 Çalışma boyunca değinilen vakıflara ek olarak bu dönemde Rüstem Paşa ile eşi Mihrimah Sultan Vakıfları da mali sorunlarına vakıf mukataalarını karşılık göstererek sarraflardan çekilen kredilerle çözüm aramıştı. Örneğin Sulu Han'da ikamet eden Sarraf Agopcan v. Mihal ile ortağı Sarraf Mercan v. Evanis'le yapılan 1806 tarihli kredi sözleşmesinde, 1804 yılında senelik %13,8 faiz oranıyla çekilen 34.273,5 kuruş krediye karşılık vakfın Yenişehir-i Fenar, Karaferye, Nevrekop, Samako, Hezargrad, Yalakabad, Hayrabolu, Üsküdar ve Gebze kazalarındaki çok sayıda mukataasının 1804-1806 yılları arasındaki 2 yıllık geliri karşılık gösterilmişti. Evkaf Müfettişliği, 296, s. 98.

ölçüde kendilerinin belirlediği, vakıf mukataaları üzerinde mutlak kontrole giden daha geniş haklar edinmelerini sağlamıştır. Vakıf mukataaların sarraflardan çekilen krediye ipotek gösterilmesiyle başlayan süreç, kredinin kapatılamadığı ilerleyen yıllarda mukataa birimi de dahil vakıf idaresinin tümüyle sarraflara devredildiği yeni bir aşamaya evirilmiştir. Vakıfların, kriz dönemini atlatıp mali durumlarını düze çıkarıncaya kadar sarraflarla kurudukları bu çok boyutlu ortaklıklar, Tanzimat sonrası bankacılık kurumlarının devreye girmesiyle son bulmuştur.

Sonuç

Bu yazıda modern bankaların kurulmasından önce Osmanlı Devleti'nin ve vakıf kurumlarının mali sorunları aşmak için geliştirdiği finansman yaratma çabalarını inceledik. Vakıfların etkin borçlanma stratejilerini, hızlı aksiyon alma becerilerini ve sarraflarla kurulan çeşitli ortaklıklar sayesinde geliştirilen kriz yönetme pratiklerini ele aldık.

Osmanlı Devleti'nin mali, ekonomik, sosyal ve idari manada en çalkantılı dönemini yaşadığı 1770-1840 yılları arasındaki mali sorunların, devletin en köklü kurumsal yapılarından olan vakıfları da derinden etkilediği aşikardır. Vakıflara ait bazı gelir kaynaklarının kamu maliyesine finansman sağlamak için Darphane'ye aktarılması, dönemin ekonomik koşullarının fiyatlar, ücretler ve bakım-onarım maliyetleri üzerindeki yıkıcı tesiri, tahsil edilemeyen gelirler ve kira kayıpları gibi bir dizi etmen Osmanlı vakıflarında finansal sorunlara yol açmıştır. Yüzlerce vakıf muhasebesi ve borçlanma kaydının analizi, mali sorunlarla baş etmek zorunda kalan vakıfların kurumsal olarak kendi öz rezerv kaynaklarından yararlanma, cari geliri attırma, kaynakları ve harcamaları yeniden bölüştürme ve nihayet borç alma yöntemlerini tecrübe ettiğini; öte yandan kaynakların yetersiz, sermaye ve likidite sağlamanın sınırlı, harcamaların acil ve zorunlu olduğu durumlarda ise borçlanmanın zorunlu ve tek seçenek olduğunu ortaya koymuştur.

Elimizdeki veriler mevduat ve tasarruf bankalarının toplumla buluşmasından önce Osmanlı'da çok çeşitli kredi kanallarının mevcut olduğunu göstermektedir. Hiç şüphesiz vakıflar ve hane halklarının çoğu, tüketime yönelik kısa vadeli acil nakit ihtiyaçları için tek bir kaynaktan veya muhataptan finansman aramak zorunda değildi. Modern bankacılık kurumlarının ortaya çıkmasından önce bütçe açıklarını dış finansmanla yönetmek zorunda kalan vakıflar, çoğunlukla yakın akrabalardan ve tanıdık ağları kanalıyla yerel düzeyde fon akışı sağlamıştır. Tanıdık ve bildik kişilerin karşılıklı müzakereleriyle belirlenen borçlanma kayıtları taraf-

lara esneklik ve iş birliği sağlamış, karşılıklı güven ve itimada dayalı sosyal bağlar büyük çaplı finansmanlara daha düşük faiz oranlarıyla erişimi kolaylaştırmıştır.

Diğer taraftan bütçe açıklarının sürdürülebilir mali yapıyı tehdit ettiği, krizin öz sermayeden sağlanan yeni araçlarla veya tanıdık çevrelerden sağlanan kısa vadeli borçlanmalarla aşılamadığı zamanlarda, vakıflara en büyük destek sarraflardan gelmiştir. Vakıf kredi kayıtları, mali kriz içerisindeki pek çok vakfın ihtiyaç duyduğu büyük çaplı likiditenin ancak sarraf kredileriyle sağlanabildiğini, dahası bu iki yapının çok boyutlu kurumsal iş birliği içine girdiğini göstermiştir.

18. yüzyılın sonundaki parasal krizde sarraflar, toplumsal ve ekonomik yaşamdaki rollerini vakıflar üzerinden devşirdiği meşruiyet alanıyla daha da genişletmiştir. Osmanlı Devleti'nin en köklü kurumları olan vakıfları da içine alan yeni ortaklıklar sayesinde iktisadi hakimiyet sahalarını; daha önemlisi meşruiyet alanını genişleten sarraflar, bankacılık faaliyetlerinin arifesinde, 1780-1840 yılları arasında, en etkin dönemlerini yaşamışlardır. Son tahlilde sarraf-vakıf iş birliğinden en karlı çıkan taraf, şüphesiz, sarraf finansmanlarıyla sürekliliklerini sağlayan vakıflar olmuştur.

Makalede istifade edilen belgeleri görüntülemek için okutunuz.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),

BOA, Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri (Ev.HMH.d): 4792, 5411, 5332, 5538, 5677, 5727, 5739, 5845, 5909, 5932, 5963, 6030, 6143, 6185, 6352, 6408, 6490, 6501, 6552, 6557, 6567, 6697, 6729, 6793, 6856, 6871, 7061, 7094, 7220, 7232, 7238, 7367, 7430, 7432, 7523, 7636, 7595, 7734, 7777, 7824, 7828, 7862, 7882, 7928, 8015, 8060, 8083, 8126, 8140, 8172, 8250, 8268, 8308, 8378, 8449, 8641, 8664, 8719, 8801, 8849, 8858, 8877, 8930, 9078, 9168, 9358

BOA, Ali Emiri Mustafa IV (AE. SMST.IV): 3-429; 3-175

BOA, Bab-ı Defteri, HMH.d: 21672-A, 21641

BOA, Cevdet Maliye (C.ML): 36-1611, 343-14139

BOA, Evkaf Defterleri (EV.d): 9413, 9726, 12170, 12715, 13617

BOA, Evkaf Tahrir (EV.THR): 73

BOA, Evkaf Muhasebeciliği (Ev.MH): 49, 307

BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT): 539-26634

İstanbul Müftülüğü (İMÜF), Evkaf Müfettişliği, defter no: 202, 236, 237, 246, 245, 255, 280, 283, 285,288, 289, 296, 301, 308, 310, 311, 313, 318, 301, 322, 326, 332, 339, 350, 364, 372, 381, 387, 388, 400, 451, 464, 471, 487, 495, 502, 506

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

VGMA, Sokullu Şehit Mehmet Paşa bin Sinan Bey Vakfiyesi, d. 1483 ve 1484 (Kasa 149)

VGMA, İsmihan Sultan Vakfiyesi, d. 572: 134/53

VGMA, Köprülü Mehmet Paşa Vakfiyesi, 580: 127/77

VGMA, Köprülü Fazıl Ahmet Paşa Vakfiyesi, 580: 140/78

VGMA, 2205, s. 1-6, 11-14, 82-111, 140-150.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Aksan, Virginia, *Ottoman Wars, 1700-1870: An Empire Besieged*, New York 2013.

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996.

Akyıldız, Ali, "Kâime", *DİA*, C 24, İstanbul 2001, s. 212-215.

Al, Hüseyin-Akar, Şevket Kamil, "Osmanlı Sarraf Hukukunda İflas ve Mal Kaçırma", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S. 18, 2014, s. 5-47.

Barkan, Ömer Lütfi, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, C III/S. 5-6, 1966, s. 1-479.

Barkan, Ömer Lütfi-Ayverdi, Ekrem Hakkı, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, Baha Matbaası, İstanbul 1970.

Barsoumian, Hagop L., *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*, Aras Yayınların, İstanbul 2013.

Bordo, Michael D.- White, Eugene N., "A Tale of Two Currencies: British and French Finance During the Napoleonic Wars", *The Jurnal of Economic History*, 51/2, 1991, s. 303-316.

Bölükbaşı, Ömerül Faruk, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2013.

Bölükbaşı, Ömerül Faruk, "İstanbul Sarrafları (1691-1835)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 30, 2014, s. 19-96.

Cezar, Yavuz, Osmanlı *Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

Cezar, Yavuz, "The Role of the *Sarrafs* in the Ottoman Finance and Economy in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", *Frontiers of the Ottoman Studies*, vol. I, ed. Colin Imber-Keiko Kiyotaki, London 2005, s. 61-76.

Cezar, Mustafa, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler", *İGSA Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I, 1963, s. 327-414.

Çağatay, Neşet, "Riba and Interest Concept and Banking in the Ottoman Empire", *Vakıflar Dergisi*, IX, 1971, s. 57-66.

Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu, Para Vakıfları ve Bankacılık", *Vakıflar Dergisi*, IX, 1971, s. 39-56.

Çizakça, Murat, *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World from the Sevent Century to the Present*, Boğaziçi University Press, İstanbul 2000.

Çizakça, Murat-Kurt, İsmail, *Risk Sermayesi Özel Finans Kuruluşları ve Para Vakıfları*, İSAV, İstanbul 1993.

Eldem, Edhem, "Ottoman Financial Integration with Europe: Foreign Loans, the Ottoman Bank and the Ottoman Public Dept", *European Review*, 13/3, s. 431-445.

Ergüder, Başar, *İstanbul'un Finans Sermayesi Haritasında Galata Hanları (1868-1945)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011.

Feraizcizade Mehmed Said Efendi, *Gülşen-i Maarif*, Darü't-tıbâ'ati'l-âmire, [İstanbul], 1252 [1836]

Genç, Mehmet, "Esham: İç Borçlanma", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 184-200.

Genç, Mehmet, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 209-222.

Genç, Mehmet, "A Study of Feasibility of Using Eighteenth-Century Ottoman Financial Records as an Indicator of Economic Activity", *The Ottoman Empire and the World Economy,* ed. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, New York 1987, s. 345-373.

Genç, Mehmet, "Esham", *DİA*, C 11, İstanbul 1995, s. 376-380.

Gerber, Haim, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, The Hebrew University Jerusalem 1988.

Gülenaz, Nursel, *İstanbul'da 19. Yüzyıl ve Sonrası Ticaret Han ve Pasajlarının Stil ve Fonksiyon Bakımından İncelenmesi,* İTÜ Sanat Tarihi Bölümü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.

Güran, Tevfik, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* 49, 1998, s. 79-95.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, çev. Halil Berktay, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

İnalcık, Halil, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, 29/1, 1969, s. 97-140.

Imber, Colin, *Ebu's-Su'ud: The Islamic Legal Tradition*, Stanford University Press, Stanford 1997.

Issawi, Charles, *The Fertile Crescent 1800-1914: A Documentary Economic History*, Oxford University Press, New York-Oxford, 1988.

Jamgoçyan, Onnik, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık: Rumlar, Museviler ve Ermeniler (1650-1820)*, YKY, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2017.

J. Barro, Robert, "Government Spending, Interest Rates, Prices and Budget Deficits in the United Kingdom, 1701-1918" *Journal of Monetary Economics*, 20/2, 1987, s. 221-247.

Karaman, Kıvanç-Pamuk, Şevket, "Ottoman State Finances in European Perspective, 1500-1914", *The Journal of Economic History*, 70/3, 2010, s. 593-629.

Kuran, Timur, *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East*, Princeton University Press, Princeton-Oxford 2011.

Kuran, Timur, "The Logic of Financial Westernization in the Middle East", *Journal of Economic Behavior&Organization*, 56, 2005, s. 593-615.

Mandaville, Jon E., "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, 10/3, 1979, s. 289-308.

Milevsky, Moshe A., *King Williams's Tontine: Why the Retirement Annuity of the Future Should Resemble Its Past*, Cambridge University Press, Cambridge 2015.

Orbay, Kayhan, Imperial Waqfs within the Ottoman Waqf System", *Endowment Studies* I, 2017, s. 135-153.

Özbek, Nadir, "Tax Farming in the Nineteenth-Century Ottoman Empire: Institutional Backwardness or the Emergence of Modern Public Finance?", *Journal of Interdisciplinary History*, XLIX/2, 2018, s. 219-245.

Özcan, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Özvar, Erol, "Osmanlı Devleti'nin Bütçe Harcamaları (1509-1788)", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler-I*, haz., Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006, s. 197-238.

Pamuk, Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.

Pamuk, Şevket, "Osmanlı Devleti'nin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler-1*, haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006, s. 27-38.

Pamuk, Şevket, "The Evolution of Financial Institutions in the Ottoman Empire, 1600-1914", *Financial History Review*, 11/1, 2004, s.7-32.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Pamuk, Şevket, "Fiscal Centralization and the Rise of the Modern State in the Ottoman Empire", *The Medieval History Journal*, 17/1, 2014, s. 1-26.

Pantık, Ramazan, "Atik Valide Sultan Külliyesinde İdari ve Mali Yapı (1590-1830)", *Vakıf Kuran Kadınlar*, Hazırlayan: Fahameddin Başar, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2019, s. 265-283.

Pantık, Ramazan, *Atik Valide Sultan Külliyesi (1686-1727)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2014.

Rahman, Fazlur, "Ribâ and Interest*", Islamic Studies*, 3/1,1964, s. 1-43.

Sahillioğlu, Halil, "Sıvış Yılı Buhranları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 27/S. 1-2, 1969, s. 75-111.

Schumpeter, Elizabeth Boody, "English Prices and Public Finance, 1660-1822", *The Review of Economics and Statistics*, 20/1, 1938, s. 21-37.

Şahiner, Araks, *The Sarrafs of Istanbul: Financiers of the Empire*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.

Tabakoğlu, Ahmet, "XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 41/S. 1-4, 1985, s. 389-414.

Tabakoğlu, Ahmet, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.

Tabakoğlu, Ahmet, "Osmanlı Devleti'nin İç Hazinesi", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler-I*, haz., Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006, s. 51-56.

Ünlü, Ertan, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Merkez- Taşra Bağlamında Sarrafların İlişki Ağları: Bir Sosyal Ağ Analizi Yöntemi Denemesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020.

Velde, François R.- Weir, David R., "The Financial Market and Government Debt Policy in France, 1746-1793", *The Journal of Economic History*, 52/1, 1992, s. 1-39.

Weir, David R., "Tontines, Public Finance and Revolution in France and England, 1688-1789", *The Journal of Economic History*, 49/1, 1989, s. 95-124.

EK

Tablo 5: Sokullu Mehmet Paşa ve Eşi İsmihan Sultan Vakıflarının Kredi Kayıtları (Kuruş)

Sıra No	Borç Veren	Tarih	Borca Konu Para	Faizi	Vade	Faiz Oranı	Araç	Defter
1	Sarraf İstefan	1791	20.114,0	2.083,0	1	10,4	-	6781
2	Valide Hanı Sarraflarından Sarraf Kaspar	1796	2.413.791,0	361.980,0	1	15,0	-	7238
3	Sarraf Hoca Kirkor ve Sarraf Kaspar	1801	79.256,0	10.920,0	1	13,8	-	7595
4	Vakfın önceki mütevellisi iken ölen Abdurrahman Bey'in oğlu İbrahim Bey'in Validesi Cihanşah Hatun	1804	3.000,0	400,0	1	13,3	1 cilt Mülteka'l-Ebhur kitabı	285/154
5	Yorgani Ahmet Ağa	1804	1.600,0	240,0	1	15,0	1 cilt Kadı Beyzavi kitabı	285/197
6	Ayşe Hanım b. Abdurrahman	1804	2.000,0	300,0	1	15,0	1 cilt Kadı Beyzavi kitabı	285/197
7	Vakfın mütevelli kaymakamı Hacı Hurşit Ağa	1807	2.000,0	300,0	1	15,0	1 cilt Behçetü'l-Fetava kitabı	296/147
8	Zal Mahmut Paşa Mahallesinde sakin Hoşzeban Hatun binti Abdullah	1807	4.000,0	600,0	1	15,0	1 cilt Şifa-i Şerif kitabı	296/155
9	Sarraf Mercan v. Evanis ve ortağı Mardiros v. İstefan	1807	71.502	10.725,0	1	15,0	1 çuka kaplı pösteki samur kürk ve 1 çuka kaplı iki çıkıllı Rızayi ve 1 … şal ve 1 hilali kebir saat	296/161

10	Zal Mahmut Paşa Mahallesinde sakin Hacce Fatma Hatun b. Hacı Ahmet	1807	2.000,0	300,0	1	15,0	1 cilt Kadı Beyzavi kitabı	296/165
11	Sarraf Hoce Evanis	1809	17.600,0	4.600,0	2	26,1	-	8060
12	Haraççızade Hacı Mehmet Ağa Vakfı	1809	1.000,0	150,0	1	15,0	Çuka Bahası	301/112
13	Sarraf Hoce Mardiros v. Ağop ve ortağı Hoce Mardiros v. Stefan	1810	81.165,0	6.888,0	6 ay	8,5	1 pembe şal ve 1 yeşil çuka kaplı samur kürk	313/32
14	Rumeli Kadısı Ali Efendi eşi Hacce Fatma Hatun	1810	6.000,0	900,0	1	15,0	Mushaf	313/44-45
15	Yorgani Ahmet Ağa	1810	1.600,0	240,0	1	15,0	Mushaf	313/45
16	Ayşe Hatun Nukudu Vakfı	1810	3.000,0	450,0	1	15,0	Mushaf	313/45
17	Ayşe Hanım b. Abdurrahman	1810	2.000,0	300,0	1	15,0	Mushaf	313/45
18	Edirne Bostancıbaşısı Yakup Ağa'nın Kızı Afife Hanım	1810	2.000,0	300,0	1	15,0	Mushaf	313/46
19	Afife Hatun Mektebi Şerifi Nukudu Vakfı	1810	500,0	75,0	1	15,0	Mushaf	313/46
20	Evladı vakıftan Yusuf Bey Efendi bin Mehmet Esat Bey Efendi-Sonraki mütevelli	1810	32.543,0			0,0	-	313/48
21	Sultana b. Bedros	1812	6.000,0	900,0	1	15,0	Şal	313/112
22	Hacce Fatma Hatun b. Abdullah veresesinden	1812	6.000,0	900,0	1	15,0	1 cilt Buhari-i Şerif ve 1 cilt Fetava-yı Ali Efendi	313/113

23	Afife Hatun Mektebi Şerifi Nukudu Vakfı	1813	3.000,0	450,0	1	15,0	1 cilt Behcetü'l-Fetava kitabı	322/5
24	Afife Hatun Mektebi Şerifi Nukudu Vakfı	1813	3.000,0	450,0	1	15,0	1 cilt Behcetü'l-Fetava kitabı	322/5
25	Afife Hatun Mektebi Şerifi Nukudu Vakfı	1813	500,0	75,0	1	15,0	1 cilt Fetava-yı Ali Efendi	322/6
26	Hacce Ayşe Hatun Nukudu Vakfı	1814	3.000,0	450,0	1	15,0	Fetava-yı Ali Efendi ve Cedid Fetavası	322/72
27	Sarraf Mercan v. Evanis ve oğlu Sarraf Sarkis	1818	86.037,0	16.037,0		18,6	-	381/1
28	Afife Hatun Vakfı	1818	450,0	67,5	1	15,0	1 cilt Hayriye Fetavası kitabı	339/1
29	Sarraf Mercan v. Evanis ve oğlu Sarraf Sarkis	1819	30.000,0	0,0		0,0	-	381/2
30	Sarraf Mercan v. Avanis	1819	45.000,0	0,0		0,0	-	381/2
31	Mihrimah Hatun Nukudu Vakfı	1819	1.268,5	187,5	1	14,8	Lahor şal	381/2
32	Sarraf Sarkis v. Mercan	1819	41.911,0			0,0		381/2
33	Sultana b. Bedros zımmi	1819	6.000,0	900,0	1	15,0	Lahor şal ve hilali saat	381/2
34	Altıpoğaçazade Ahmet Paşa Vakfı	1819	2.500,0	300,0	1	12,0	1 adet hilali saat	339/40
35	Halil Efendi'nin mütevelli olduğu ismi belirtilmeyen vakıf	1820	2.500,0	300,0	1	12,0	1 adet hilali saat	381/3
36	Süleyman Paşa Hanı yakınında Sinan Ağa Mahallesinde sakin iken ölen Yorgancı Mehmet Ağa terekesinden	1820	1.600,0	240,0	1	15,0	1 cilt Dürrü'l Muhtar kitabı	339/72

37	Şerife Hamdune Hanım	1820	6.000,0	900,0	1	15,0	1 Cilt Dürrü'l Muhtar ve Fetava-yı Ali Efendi	339/73
38	Hacı Ahmet Efendi Vakfı	1820	3.000,0	450,0	1	15,0	1 Cilt Dürrü'l Muhtar kitabı	339/73
39	Afife Hatun Vakfı	1820	450,0	67,5	1	15,0	1 cilt Behcetü'l-Fetava kitabı	339/72

Tablo 6: Köprülü Mehmet Paşa ile oğlu Köprülü Fazıl Ahmet Paşa Vakıflarının Kredi Kayıtları (Kuruş)

Sıra No	Borç Veren	Tarih	Borca Konu Para	Faiz	Vade	Muamele-i Şer'i/Araç	Muamele/ Faiz Oranı	Defter/ Sayfa
1	Amca Hüseyinpaşazade Mustafa Bey	1801	7.000,0	960,0	1	1 adet yakut yüzük	13,7	280-33
2	Sarraf Andon	1801	19.230,0	2.790,0	1	1 adet yakut yüzük	14,5	280-34
3	Sofçular Hanında mütemekkin Sarraf Andon	1802	15.000,0	1.500,0	1	1 cilt muhaşşi Fetava-yı Ali Efendi	10	280-112
4	Hacce Ayşe Hatun Nukud Vakfı	1802	3.000,0	450,0	1	1 Cilt Fetava-yı Ali Efendi	15	280-125
5	Sarraf Andon	1802	4.113,0	616,0	1	1 adet Rızayi turunç Şal	15	280-126
6	Sarraf Konstanti Veledi Kaplan ve vekili Sarraf Kostaki veledi Manol	1802	10.500,0	1.050,0	1	3 adet hilali saat	10	280-145
7	Kaşıkçılar Hanında Mütemekkin Sarraf Aleko v. İskerlet	1802	39.246,0	4.500,0	1	-	11,5	280-70
8	Loliçe b. İskerlet	1802	11.000,0	1.100,0	1	1 adet zümrüt yüzüklü taş	10	280-154

9	Hacce Ayşe Hatun Nukud Vakfı	1803	3.000,0	450,0	1	1 cilt Feyzullah Efendi Fetavası	15	283-29
10	Tayyar Paşa Kapı Çuhadarı Hacı Hasan Ağa bin Mehmet	1804	3.000,0	288,0	1	1 adet elmas yüzük taş	9,6	283-130
11	Sarraf Aleko v. Konstanti	1804	2.000,0	200,0	1	1 adet elmas yüzük	10	283-132
12	Loliçe b. İskerlet	1804	9.000,0	900,0	1	1 adet elmas yüzük	10	283-132
13	Sarraf Konstanti v. Kaplan	1804	10.500,0	1.050,0	1	1 adet elmas yüzük	10	283-132
14	Bezzazistani Hüseyin Ağa	1804	2.500,0	240,0	1	1 cilt Behcetü'l-Fetava	9,6	283-134
15	Hafiz Osman Efendi	1804	9.000,0	4.050,0	3	1 cilt mushaf	45	283-179
16	Hasan Hüseyin Efendi b. Şeyh Mustafa Efendi	1811	9.365,0	900,0	1	1 cilt mushaf	9,6	311-42
17	Sabıka Haslar Kadısı olan Seyyid Mehmet Esad Efendinin Gallesi Eyüp Ensari Camii İmamına Meşruta Nukud Vakfı	1811	2.000,0	240,0	1	1 cilt mushaf	12	311-42
18	Çuhadar Mehmet Ağa	1811	1.000,0	360,0	3	1 cilt mushaf	36	311-48
19	İsmail Nuri Efendi	1811	1.400,0	510,0	3	1 cilt mushaf	36,4	311-49
20	Sarraf Andon v. Mikail	1811	15.000,0	2.250,0	1	1 elmas yüzük	15	311-51
21	Sarraf Ohannes v. Mikail	1811	10.000,0	1.000,0	1	1 dolama samur kürk	10	311-51
22	Çuhadar Seyyid Mehmet Said Ağa	1811	2.500,0	900,0	3	1 cilt fetva kitabı	36	311-51
23	Hüseyin Ağa	1811	2.500,0	720,0	3	Fetva kitabı	28,8	311-60

24	Hüseyin Ağa	1813	2.000,0	192,0	1	1 cilt Behçetü'l Feteva	9,6	332-21
25	Kazasker Mehmet Efendi Mahallesinde Sakin Ayşe Hatun	1813	2.500,0	900,0	3	1 adet sade taşlı elmas	36	332-28
26	Hafız-ı Kütüb Seyyid Hacı İbrahim Efendi	1814	7.500,0	2.700,0	3	1 cilt Behçetü'l Fetava	36	326-124
27	Hasibe Hatun b. Ali	1814	4.000,0	1.440,0	3	1 cilt Behçetü'l Fetava	36	326-125
28	Seyyid Abdullah Ağa b. Seyyid Ahmet	1814	1.500,0	180,0	1	1 cilt Nefis Dürer Kitabı	12	332-8
29	İsa Çelebi b. Ahmet	1814	2.000,0	720,0	3	2 adet hilali saat	36	332-58
30	Eşraf-ı Kuzattan Ömer Efendi b. Abdullah Ebubekir Efendi	1814	20.436,0	6.120,0	3	1 cilt Dürer Gurer, 1 cilt Behçetü'l Feteva kitabı ve 1 adet hilali saat	29,9	332-62
31	Seyyid Mehmet Esad	1814	2.500,0	900,0	3	1 cilt Dürer	36	332-62
32	Çuhadar Mehmet Ağa	1814	1.000,0	360,0	3	1 cilt Dürer	36	332-63
33	Abdi Paşa Halilesi Hatice Hanım	1815	5.000,0	1.800,0	3	1 cilt Dürer	36	332-79
34	Köprülü Vakfının Hafızı Kütüplerinden Seyyid Mehmet Nuri Efendi b. Hafiz Ahmet	1815	1.000,0	300,0	3	1 cilt Dürer	30	332-79
35	Tahir Ağa	1815	2.000,0	190,0	1	Fetava-yı Ali Efendi	9,5	332-102
36	Cemile Hatun b. Ali ve damadı Kıblelizade Numan Bey b. Osman	1816	10.000,0	3.600,0	3	1 adet hilali koyun saati	36	332-120

37	Bezzazistan Hüseyin Ağa b. Halit	1816	2.000,0	192,0	1	1 adet hilali koyun saati	9,6	332-125
38	Pirinççi Sinan Mahallesinde sakin Şemsiye Hanım b. Seyyid Ahmet Efendi	1816	5.000,0	1.800,0	3	1 adet hilali koyun saati	36	332-125
39	Seyyid Abdullah Ağa bin Seyyid Ahmet	1816	1.500,0	180,0	1	1 adet hilali koyun saati	12	332-125
40	Anadolu Kalem Kisedarı Derviş Mustafa Efendi b. Hacı Mehmet Said Efendi Nukud Vakfı	1817	3.500,0	350,0	1	1 cilt Dürer	10	332-133
41	Müderrisini Kiramdan Seyyid Mehmet Arif Molla Efendi Hazretleri	1817	55.000,0	15.840,0	3	Kadı Beyzavi, Kaside-i Hüsameddin ve 6 parmak 1 adet … şal ve 1 adet hilali koyun saati	28,8	332-145
42	Seyyid Abdurrahman Bey Efendi b. Seyyid Abdullah. Bu kişi borcu mütevellisi olduğu vakıftan vermiş, ancak vakfın adı belirtilmemiştir.	1817	3.000,0	864,0	3	Şifa-i Şerif kitabı	28,8	332-145
43	Müderris Merhum Köprülüzade Mehmet Asım Bey Efendi b. Abdülhamid Bey Nukud Vakfı	1817	5.000,0	1.800,0	3	Fetava-yı Ali Efendi	36	332-148
44	İffetlü Şerife Adile Hanım b. Şeyhülislam Mehmet Molla Efendi	1821	25.000,0	2.400,0	1	1 cilt Fetava-yı Ankaravi	9,6	350-23

45	İffetlü Şerife Nesibe Hanım b. Şeyhülislam Seyyid Mehmet Zeynelabidin Efendi	1821	25.000,0	2.400,0	1	1 cilt Fetava-yı Ankaravi	9,6	350-23
46	Kazasker Ser-Etibba-i Hassa Hacı Ömer Efendi Vakfı	1821	5.000,0	480,0	1	1 cilt Fetava-yı Ankaravi	9,6	350-24
47	Ümmügülsüm Hanım Vakfı	1821	1.440,0	340,0	1	Fetava-yı Ali Efendi	23,6	350-30
48	Çuhadar Mehmet Esad Ağa	1821	3.000,0	288,0	1	1 cilt Fetava-yı Ankaravi	9,6	350-36
49	Derviş Mustafa Efendi Vakfı	1822	6.000,0	1.800,0	3	1 cilt Fetava-yı Ankaravi	30	350-58
50	Seyyid Mehmet Ataullah Efendi	1822	2.500,0	900,0	3	1 cilt Fetava-yı Ankaravi	36	350-60
51	Seyyid Mehmet Ataullah Efendi	1822	10.000,0	2.880,0	3	1 cilt Fetava-yı Ankaravi	28,8	350-60
52	Şerife Adile Hanım b. Şeyhülislam Mehmet Molla Efendi	1822	25.000,0	2.400,0	1	1 cilt Fetava-yı Ankaravi	9,6	350-66
53	Şerife Nesibe Hanım b. Şeyhülislam Seyyid Mehmet Zeynelabidin Efendi Hazretleri	1822	25.000,0	2.400,0	1	1 cilt Fetava-yı Ankaravi	9,6	350-66
54	Evladı Vakıftan Abdülhamid Bey	1824	5.000,0	1.800,0	3	1 Cilt Fetava-yı Ali Efendi ve 1 Cilt Dürer u Gurer	36	364-12
55	Şeyhülislam Seyyid Mehmet Zeynelabidin Efendi'nin eşi Şerife Adile Hanım	1824	50.000,0	4.800,0	1	Fetava-yı Ali Efendi	9,6	364-22

56	Beşiktaş Süleymaniye Mahallesinde sakin Ayşe Hanım b. İsmail	1825	7.000,0	1.680,0	2	Fetava-yı Ali Efendi	24	364-27
57	Emetullah Hatun Vakfı	1825	1.000,0	360,0	3	Fetava-yı Ali Efendi	36	364-33-34
58	Rumeli Vilayeti Kazaskeri Mehmet Said Bey Efendi'nin tebaasından Seyyid Abdullah Ağa	1825	5.000,0	1.800,0	3	Fetava-yı Ali Efendi	36	364-42
59	Anadolu Kisedarı Derviş Mustafa Efendi Vakfı	1825	6.000,0	2.160,0	3	Fetava-yı Ali Efendi	36	364-42
60	Çuhadar Mehmet Esat Ağa	1825	3.000,0	1.080,0	3	Fetava-yı Ali Efendi	36	364-43
61	Manisalı Mehmet Paşa Vakfı	1825	2.000,0	520,0	3	Fetava-yı Ali Efendi	26	364-43
62	Hobyar Mahallesinde sakin esbak Yeniçeri Ağası merhum Mehmet Said Ağa kerimesi Şerife Emine Hanım	1825	4.000,0	960,0	2	Fetava-yı Ali Efendi	24	364-47
63	Şerife Adile Hanım	1826	50.000,0	4.800,0	1	Fetava-yı Ali Efendi	9,6	364-53
64	Esbak Kazasker Süleyman Molla Kerimesi Hatice Hatun	1839	15.000,0	5.400,0	3 Yıl	1 cilt Fetava-yı Ali Efendi	36	451-4
65	Sabıka Garp Valisi Ali Paşa Kethüdası Selim Efendi b. Abdullah	1839	15.000,0	5.400,0	3 Yıl	1 cilt Fetava-yı Ali Efendi	36	451-6
66	Eski Bursa Kadısı Süleyman Molla kerimesi Hatice Hanım	1839	15.000,0	5.400,0	3	1 cilt Fetava-yı Ali Efendi	36	451-2

67	Eski Garb Valisi Ali Paşa kethüdası Selim Efendi	1839	15.000,0	5.400,0	3	1 cilt Fetava-yı Ali Efendi	36	451-6
68	İmam-ı Evvel-i Hazret-i Şehriyari Seyyid Mehmet Emin Raif Efendi Vakfının meşruta mütevellisi Şerife Nesibe Hanım	1842	5.000,0	1.800,0	3	1 cilt Behcetü'l-Fetava	36	464/11

Tablo 7: Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfının Kredi Kayıtları (Kuruş)

Sıra No	Kreditör	Tarih	Borca Konu Para	Faizi	Vade	Araç	Faiz/ Muamele-i Şer'î Oranı	Defter/ Sayfa
1	Sarraf Tekfur ve kardeşi Sarraf Murat v. Anderya	1788	6.624,0	1.000,0	1	-	15,1	6729
2	Sarraf Tekfur ve kardeşi Sarraf Murat v. Anderya	1789	4.858,5	727,5	1	1 samur kürk	15,0	236/122
3	Sarraf Tekfur ve kardeşi Sarraf Murat v. Anderya	1791	819.439,0	112.240,0	1	-	13,7	6856
4	Yeni Han Sarraflarından Sarraf Papasoğlu Hoce Sağem v. Simon	1808	19.119,0	3.823,0	1	Bir yeşil çukaya kaplı pul bilekli samur kürk … ikişer forma yeşil ve biri çar üç adet şallı	20,0	318/80
5	Yeni Han Sarraflarından Sarraf Papasoğlu Hoce Sağem v. Simon	1810	16.901,5	3.386,5	1	1 samur nafes kürk ve bir mavi kerrake ve bir sof kerrake ve iki âla yeşil şal ve iki âlâ Hint takası	20,0	313/36

6	Yeni Han Sarraflarından Sarraf Papasoğlu Hoce Sağem v. Simon	1812	20.119,0	3.900,0	1	Biri Füme yeşil ve üçü marpuç dört adet şal ve bir hilali saat	19,4	313/112
7	Yeni Han Sarraflarından Sarraf Papasoğlu Hoce Sağem v. Simon	1813	14.808,0	2.250,0	1	3 Hilali Saat ve 1 marpuç şal	15,2	322-8
8	Yeni Han Sarraflarından Sarraf Papasoğlu Hoce Sağem v. Simon	1813	14.808,0	2.250,0	1	3 hilali saat ve 1 marpuç şal	15,2	322/8
9	Vakfın Ruznamçecisi Hacı Abdülkerim Efendi	1813	1.713,5		1	-		8250
10	Mütevelli vekili Seyyid Hüseyin Efendi	1813	3.209,0		1	-		8250
11	Yeni Han Sarraflarından Sarraf Papasoğlu Hoce Sağem v. Simon	1814	13.481,5	2.650,0	1	1 marpuç şallı	19,7	322-52
12	Yeni Han Sarraflarından Sarraf Papasoğlu Hoce Sağem v. Simon	1815	7.351,0	1.472,0	1	1 marpuç şal	20,0	322-137
13	Nezareti Şeyhülislama bağlı Kilari Abdurrahman Ağa Vakfı	1822	1.000,0	150,0	1	Fetavayı Ankaravi	15,0	350-56
14	Mütevelli Vekili Hüseyin Efendi	1823	6.477,5					

15	Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfi mülhakatından Abdullah Bey Vakfı	1824	2.500,0	375,0	1	1 cilt mecmu'ul-Ankaravi kitabı	15,0	372-12
16	Yeni Han Sarraflarından Sarraf Matos ve ortağı Artin	1827	37.646,0	4.000,0	1	-	10,6	8930
17	Yeni Han Sarraflarından Sarraf Matos ve ortağı Artin	1828	24.764,5	2.997,0	1	-	12,1	9168
18	Yeni Han Sarraflarından Sarraf Matos ve ortağı Artin	1829	18.000,0	2.400,0	1	-	13,3	9168/ 9358
19	Elçi Mustafa Paşa	1829	2.000,0	240,0		-	12,0	9358
20	Yeni Han Sarraflarından Sarraf Matos v. Bedros ve ortağı Artin	1830	13.500,0	2.025,0	1	3 adet hilali saat	15,0	388/95
21	Yeni Han Sarraflarından Sarraf Matos v. Bedros ve ortağı Artin	1830	5.898,0					9358
22	Sarraf Matos v. Bedros	1831	88.935,0	10.710,0		-	12,0	Ev.d 9726

Tablo 8: Köprülü Amcazade Hüseyin Paşa Vakfının Kredi Kayıtları (Kuruş)

Sıra No	Kreditör	Tarih	Borca Konu Para	Faizi	Vade	Faiz Oranı	Araç	Defter
1	Musahip Paşazade Mustafa Bey	1776	2.730,0	414,0	1	15,2		202/73
2	Sarraf Kostaki v. Aslan	1790	26.638,5	3.980,0	1	14,9	Yeşil çukaya kaplı bir samur kürk	237/127
3	Sarraf Kostaki v. Aslan	1791	26.638,5	5.070,0	18 ay	19,0	Yeşil çukaya kaplı bir samur kürk	246/58
4	Kaşıkçılar kurbunda Amcazade Hüseyin Paşa Hanında mütemekkin Sarraf Kostaki v. Arslan	1792	12.500,0	1.875,0	1	15,0	1 yakut taşlı yüzük	246/256
5	Kaşıkçılar kurbunda Amcazade Hüseyin Paşa Hanında mütemekkin Sarraf Kostaki v. Arslan	1792	12.500,0	1.875,0	1	15,0	1 elmas taşlı yüzük	246/259
6	Fenar Kapısı kurbunda Abdi Subaşı Mahallesinde sakin askerî taifesinden Vasilaki v. İsravraki v. Cevahirci Manol	1793	32.872,0	4.930,0	1	15,0	Bir âlâ samur kürk	255/38
7	Halen Rumeli Kazaskeri olan Hacı Ahmet Efendi Vakfı	1794	1.000,0	150,0	1	15,0	Bir âlâ hilali saat	255/91
8	Nikolaki v. Kostanti	1794	5.000,0	750,0	1	15,0	Bir ala elmas taşlı yüzük	255/92

9	Palasiçe b. Aslan-Sarraf Kostaki v. Aslan muvacehesinde	1794	4.000,0	600,0	1	15,0	Bir âlâ elmas taşlı yüzük	255/92
10	Eleni Nasraniye	1794	32.872,0	4.930,0	1	15,0	2 adet âlâ hilali saat ve 1 adet elmas taşlı yüzük	255/93
11	Kokoniçe Nasraniye	1794	4.000,0	600,0	1	15,0	1 adet elmas yüzük taşlı	255/93
12	Sarraf Kostaki v. Aslan	1794	30.250,0	4.537,5	1	15,0	2 adet âlâ hilali saat ve 1 adet elmas taşlı yüzük	255/93
13	Uzun Şucaeddin Mahallesinde vaki masraf-ı sânî-i hazret-i şehriyari saadetlü Hafız Seyyid Hacı Mehmet Efendi	1803	44.985,5		1	0,0		280/190
14	Tarabya Karyesi ahalisinden Eflak Voyvodası boyarlarından Aleksandri v. Nikola	1803	7.762,0		1	0,0		280/191
15	Tarabya Karyesi ahalisinden Raliçe b. Mihalaki	1803	6.000	900,0	1	15,0		280/190
16	Beşiktaş Kuruçeşme Karyesinde mütemekkin Eleni b. Hermezaki Nasraniye	1810	28.280,0					308/211
17	Şerife Hafize Hanım Nukudu Vakfı	1830	5.000,0	2.250,0	3 yıl	45,0	Behçetü'l-Fetava Kitabı	400/12